

Spijkerpak-ideeën

„De kern van elke economische orde is de spreiding van economische macht en de wijze waarop het gebruik van die macht wordt gecontroleerd”, schrijven Bas de Gaay Fortman en Henk Thomas in hun boek *De winst van een democratische economie* 1). In de huidige orde is die macht onvoldoende gespreid en wordt ze onvoldoende gecontroleerd. Dit is de oorzaak van de huidige economische problemen. Consequent doorredenerend zou de regering-Den Uyl dus haar problemen kunnen oplossen door nog vandaag een nieuwe economische orde af te kondigen. Zo simpel is het echter niet. Ook de auteurs zien dat zeer goed in. Toch geven zij de indruk de problemen zogenaamd te willen oplossen door ze op een zijspoor te zetten.

Vorige week besteedde ik uitvoerig aandacht aan het boek van De Gaay Fortman en Thomas. Deze week wil ik op dit boek terugkomen om duidelijk te maken dat de auteurs ervan meer deden dan het schrijven van een theoretisch verhaal over economische orde. Het boek bevat namelijk tevens concrete aanbevelingen hoe die orde te bereiken. Wat dat betreft, zetten de auteurs de problemen dus niet op een zijspoor. Of je nu wel of niet achter de politieke ideeën van de auteurs staat — en van hun partij de PPR —, toegegeven moet worden dat ze op constructieve wijze bezig zijn hun ideeën operationeel te maken.

Prof. De Gaay Fortman en Dr. Thomas noemen hun orde een democratische economie. In die economie krijgen de mensen gelegenheid mee te spreken en mee te beslissen over hun eigen leef- en werksituatie, waardoor een grotere maatschappelijke bewustwording en betrokkenheid mag worden verwacht. Dat laatste is nodig omdat volgens de auteurs de grenzen van de economische groei zijn bereikt. De ontstellende hoeveelheid werk die volgens de auteurs nog in deze wereld moet worden verzet, kan niet meer worden gefinancierd uit economische groei. De daarmee samenhangende „problemen zouden een stuk minder worden als we tot de erkenning kwamen dat we nu al gezamenlijk meer dan genoeg verdienen om voor een ieder een leefbaar bestaan te garanderen”. De democratische economie wordt daarom gekenmerkt door de z.g. nieuwe levensstijl, een begrip dat in kerkelijke kringen steeds meer opgeld doet. Deze constatering lossen echter nog weinig op. De bekende Amerikaanse economist Heilbroner schreef er enkele jaren geleden ook reeds over. Hij zag weinig hoop de toekomstproblemen in een democratische wereld op te lossen 2).

De Gaay Fortman en Thomas zijn niet zo defaitistisch als Heilbroner. Hun democratische economie kan worden gerealiseerd via een ver doorgevoerde decentralisatie van economische macht en heeft de volgende kenmerken. De democratisering moet worden doorgetrokken in de bedrijven. De macht moet uiteindelijk aan de ondernemingsraad komen. Doch niet het bezit. Er moet namelijk een sociaal eigendom van de produktiemiddelen tot stand worden gebracht. Voor het gebruik daarvan betalen de bedrijven een vergoeding. Dit heeft consequenties voor de verdeling van

eventuele winsten. Winsten zijn immers sociaal eigendom en moeten volgens de auteurs binnen de bedrijven blijven. Vermogensaanwasdeling bestaat dan nog nauwelijks. Indien de werknemers voldoende verantwoordelijkheid hebben, beslissen zij namelijk over de verdeling van de overwinst in het belang van hun eigen bedrijf en van hun samenleving. Het spreekt vanzelf dat bij sociaal eigendom de macht van de kapitaalbezitters is uitgeschakeld. Aandelen moeten dan ook worden vervangen door obligaties.

De auteurs willen de decentralisatie van de macht zover doorvoeren dat er zelfs voor de vakbeweging maar weinig mogelijkheden overblijven. Ook die vakbeweging staat namelijk het aanvaarden van een eigen verantwoordelijkheid in de weg. Uiteraard moet er bij die decentralisatie van bovenaf worden gecoördineerd. Zo zullen regionale ontwikkelingsmaatschappijen moeten bepalen of en zo ja welke bedrijven moeten sluiten. De loonpolitiek zal geheel moeten worden gereorganiseerd. De vaststelling van de gemiddelde inkomens vindt centraal plaats. Rekening houdend met de hulp aan de derde wereld, een verantwoorde consumptie en het milieu is een langjarige nullijn wenselijk. De ondernemingsraden kunnen zich daarna buigen over de vaststelling van de loonschalen. Vermeld moet ten slotte nog worden dat het prijsmechanisme zoveel mogelijk intact moet blijven.

Ik kan me voorstellen dat bovenstaande ideeën velen wild in de oren klinken. De Gaay Fortman en Thomas zijn echter niet louter aan het fantaseren geweest. Hun voorstellen zijn gebaseerd op studies die zij maakten van arbeidsverhoudingen in onder meer Joegoslavië, West-Duitsland, Peru, Zweden en Mondragon. Vooral Mondragon krijgt veel aandacht. Het is een Spaanse plaats in Baskenland, waar zonder veel problemen met het Spaanse bewind reeds 30 jaar met veel succes produktiecoöperaties bestaan zoals de auteurs die ook in Nederland wensen.

Hoe moeten de genoemde voorstellen echter worden gerealiseerd? De auteurs schrijven dat er reeds aanknopingspunten zijn: de omvorming van de ondernemingsraden en het bestaan van een selectieve investeringsregeling en regionale ontwikkelingsmaatschappijen. Zij voegen daar een program van actie aan toe met concrete maatregelen. Ik heb geen ruimte om al die maatregelen te noemen. Ze maken duidelijk dat De Gaay Fortman en Thomas hun democratische economie op lange termijn willen realiseren, via een evoluerend proces. Hoe de 1%-problematiek moet worden opgelost, staat er dus niet in. Wat dat betreft gaan de auteurs met een grote boog om de huidige problemen heen. Ze bepalen zich vnl. tot leuke dingen waar het spijkerpakken-volk zoveel van houdt.

L. Hoffman

1) B. de Gaay Fortman en H. Thomas, *De winst van een democratische economie*, Utrecht/Antwerpen, 1976.
2) R. L. Heilbroner, *Onderzoek naar onze toekomst*, Utrecht, 1974.

Inhoud

<i>Drs. L. Hoffman:</i>	
Spijkerpak-ideeën	541
Column	
Walradar als monopoliespel, door <i>Drs. P. A. de Ruiter</i>	543
<i>Dr. J. H. C. Lisman en H. Pathuis:</i>	
Het verdwijnen van de cent	544
<i>Prof. Dr. P. Nijkamp:</i>	
Verstedelijking: ruimtelijke nivellering of ruimtelijke differentiatie?	547
Bedrijfseconomie	
Marktonderzoek, door <i>Drs. P. S. Zwart</i>	553
Toets op taak	
De vermoeidheid van de bureaucratie, door <i>D. A. P. W. van der Ende</i>	558
Ingezonden	
Bibliotheken en uitgavenbeheersing, door <i>F. J. Ilzen</i> , met naschrift van <i>Drs. M. F. H. M. Ooms</i>	560
Boekennieuws	
Edgar Rust: No growth: impacts on metropolitan areas, door <i>Prof. Dr. A. J. Hendriks</i>	562
L. Rademaker en E. Petersma (red.): Hoofdfiguren uit de sociologie, door <i>Drs. H. J. van de Braak</i>	562

ESB doet niet aan klantenbinding door middel van symposia. ESB is een schriftelijk symposium.

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM:

STRAAT:

PLAATS:

Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement):

Ingangsdatum:

Ongefrankeerd opzenden aan: ESB,
Antwoordnummer 2524
ROTTERDAM

Handtekening:

Redactie

*Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Redactie-medewerkster: Mej. J. Koenen.*

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016: kopij voor de redactie:
postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 119,60 per kalenderjaar
(incl. 4% BTW): studenten f. 78,-
(incl. 4% BTW), franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).

Betaling: Abonnementen en contributies
(na ontvangst van stortings/ giro-
acceptkaart) op girorekening no. 122945
i.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,-
(incl. 4% BTW en portokosten).
Bestellingen van losse nummers
uitsluitend door overmaking van de hierboven
vermelde prijs op girorekening no. 122945
i.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam met vermelding
van datum en nummer van het gewenste
exemplaar.
Abonnementen kunnen ingaan op elke
gewenste datum, maar slechts worden
beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Advertentieverkoop:

Roelants/EPR
Postbus 7021
Den Haag
Telefoon (070) 23 41 03
Telex 33101.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Walradar als monopoliespel

De verwickelingen rond het z.g. walradarproject voor de Rotterdamse havens zullen zelfs een buitenstaander verbazen. Politieke intriges en een merkwaardig publiek optreden van een grote Nederlandse elektronische industrie verduisteren het zicht op de ontwikkeling van wat het meest geavanceerde scheepvaartverkeerssysteem ter wereld zou moeten worden. De werkzaamheden liggen thans reeds enige maanden stil als gevolg van meningsverschillen tussen de regering en Rotterdam, dat halsstarrig vasthoudt aan inschakeling van een buitenlandse consultant. Rotterdam heeft de schijn tegen: hoogwaardige werkgelegenheid naar het buitenland brengen is in strijd met de politiek van de regering en lijkt zeker onder de huidige economische omstandigheden niet bepaald wenselijk. Men kan zich dan ook afvragen wat het Rotterdamse gemeentebestuur bezielt voet bij stuk te houden, ook al heeft de Rotterdamse gemeenteraad de voorstellen al goedgekeurd.

Duikt men evenwel dieper in deze zaak dan komen er merkwaardige feiten aan het licht, die de Rotterdamse houding wat begrijpelijker maken.

Het realiseren van een ingewikkeld scheepvaartverkeersbegeleidings-systeem is een groot technisch, operationeel en financieel avontuur. Conventionele systemen bieden geen oplossing meer voor de scheepvaartproblematiek van de Rotterdamse haven. Het is het drukst bevaren gebied met een enorme menging van zee- en binnenvaart. In 1975 voeren maar liefst 13.150 zeeschepen het havengebied binnen, geladen met gevaarlijke goederen. En dat in een sterk geïndustrialiseerd gebied, waar bovendien rondom het havengebied meer dan een miljoen mensen wonen. Er is slechts één geavanceerd verkeerssysteem ter wereld operationeel en dat is in de Baai van Tokio. En daar moest eerst nog een grote gastanker ontploffen voordat men maatregelen nam.

In Rotterdam heeft men (na vele moeilijkheden) samen met een tweetal rijksdiensten gedurende twee jaar een programma ontwikkeld dat de garantie moest bieden dat:

a. het project technisch beheersbaar bleef;



b. men geen financiële builen kon vallen;
c. ook politieke organen door middel van z.g. sleutelbeslissingen de ontwikkelingen konden blijven beheersen.

Een scherpe scheiding werd gemaakt tussen de uiteindelijke leverancier van de apparatuur en de projectorganisatie, versterkt met zeer zware adviseurs, welke de systeemstudie moet verrichten. Hierdoor trachtte men te voorkomen dat een project afhankelijk wordt van de toevallige technische mogelijkheden van één industrie, vooral wanneer blijkt dat zeker de Nederlandse industrie niet in staat is het totale pakket in eigen huis te maken.

Nadat enige moeilijkheden met de Dienst van het Loodswezen waren opgelost werden de voorstellen vlotjes goedgekeurd. Ook de betrokken departementen (Verkeer en Waterstaat en Defensie), gesecondeerd door Economische Zaken en het Rijksinkoopbureau, adviseerden hun ministers met de voorstellen in te stemmen. Daarbij ging het om een studiepakket waarbij een vijftal Nederlandse adviesbureaus en één Amerikaans bureau werden ingeschakeld. Kosten ca. f. 6 mln.

Na een positieve beslissing van de gemeenteraad en instemming van de ministers leek er geen vuiltje meer aan de lucht. De zaak kon starten, waarbij was afgesproken dat een zware commissie nader advies zou uitbrengen over de Nederlandse industriële belangen bij het project. Ook Rotterdam stemde daarmee in, doch maande tot voorzichtigheid om niet meteen zijn onderhandelingspositie te grabbel te gooien. Er is namelijk maar één onderneming in Nederland die het project (en dan nog maar gedeeltelijk) kan maken.

Vijf minuten voor twaalf gebeurden er echter enige merkwaardige dingen. De directeur van een Philips-onder-

neming ondernam voor pers en televisie harde aanvallen op Rotterdam dat de werkgelegenheid in gevaar zou brengen door de Amerikanen „het project” te geven. Een actie waardoor de juist op gang gekomen machine met luid geknars tot stilstand kwam. De Rotterdammers reageerden geprikkeld; er kwamen voorts mondelinge vragen in de Tweede Kamer. Toen stilde naar buiten: het gevecht achter de schermen brak los.

De directeur in kwestie, kennelijk goed ingevoerd op de Ministeries, wist al snel succes te boeken bij de regering. De Amerikanen eruit, de Rotterdamse strategie verworpen, alle studies naar Philips en meteen een optie op de apparatuur. Kortom een blanco cheque en alles onder het argument dat de know-how alleen bij Philips moest blijven. En dit speelde zich ook nog af tijdens het bezoek van minister Lubbers aan Amerika, waar deze Amerikaanse investeringen in Nederland bepleitte.

Het is begrijpelijk dat Rotterdam deze cheque niet meer wil tekenen, ook al omdat men wel bereid was vérgaande toezeggingen te doen t.a.v. het inschakelen van Philips. Daarbij komt nog dat, zoals alle insiders weten, Philips niet geacht kan worden de aan de Amerikanen opgedragen studie te verrichten, omdat men geen ervaring heeft op het specifieke terrein waar het hier om gaat.

Het lijkt niet uitgesloten dat Rotterdam, vanuit de nog altijd bestaande gemeentelijke autonomie, zijn eigen weg zal gaan volgen. En of er dan nog plaats is voor Philips in de Rotterdamse haven mag worden betwijfeld. Want men heeft haast. De scheepvaartinspectie is bevreesd voor ernstige ongelukken onder de huidige omstandigheden. Er vonden in 1975 welgeteld 138 aanvaringen plaats, waarvan 11 tussen zeeschepen onderling en 25 tussen een zeeschip en een binnenschip. En dan nog zo'n 87 branden in het havengebied. Voor monopoliespelletjes is de situatie te ernstig.

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'P. A. de Ruiter'.

Het verdwijnen van de cent

DR. J. H. C. LISMAN
H. PATHUIS

Wat gebeurt er met het prijsniveau indien de cent wordt afgeschaft? Om deze vraag te kunnen beantwoorden werd in 1968 door de Muntcommissie een rapport uitgebracht aan de minister van Financiën. Deze Commissie maakte gebruik van berekeningen van het CBS, die uitwezen dat door afschaffing van de cent voor 1969/1970 de prijzen met 0,42% en voor 1975/1976 met ca. 0,23% zullen stijgen. Met behulp van een mini-onderzoekje bij een super-markt in Den Haag berekenden Dr. J. H. C. Lisman en H. Pathuis, resp. adviseur bij het Centraal Planbureau en plv. hoofd van de Hoofdafdeling Prijsstatistiek van het CBS, dat de prijzen thans met ruim 0,25% zullen stijgen indien de cent zou worden afgeschaft. Hun onderzoek wordt in dit artikel toegelicht en vergeleken met dat van het CBS.

Inleiding

Een jaar of vijf geleden is door de Muntcommissie 1968 een rapport uitgebracht aan de minister van Financiën, waarin de resultaten van een studie over de ontwikkeling van ons muntstelsel worden vermeld. Met name ging het om het aangeven van noodzakelijke en gewenste wijzigingen in de structuur van dit stelsel, waarbij alle bijbehorende facetten eveneens aan de orde kwamen. De commissie stond onder voorzitterschap van Prof. Dr. Th. A. Stevers en het rapport is verkrijgbaar bij de Staatsuitgeverij.

Een interessant punt — en daar gaat ons opstel over — is de invloed die het afschaffen van de cent zal hebben op het consumptieprijsniveau, aangenomen dat men hiertoe thans of in een later stadium zou overgaan. De commissie schrijft:

„De rol van de cent zal verminderen naarmate het prijsniveau stijgt. Zolang echter de detailprijzen nog niet algemeen in veelvouden van vijf cent worden genoteerd, zou afschaffing van de cent als betaalmiddel ook leiden tot het vervallen van de cent als rekeneenheid en dus waarschijnlijk tot prijsstijgingen. Zodra noteringen in veelvouden van vijf cent algemeen zullen zijn, zal de rol van de cent vanzelf uitgespeeld zijn en zal de productie ophouden, voorzover deze niet reeds eerder overbodig zal zijn geworden door verbeterde terugleveringstechnieken, waarop in het navolgende nog zal worden teruggekomen.

Uit prijspolitieke overwegingen zou het in hoge mate onraadzaam zijn de cent voortijdig af te schaffen; gewacht zal moeten worden totdat de cent, op grond van het feit dat nauwelijks prijzen meer in centen nauwkeurig worden uitgedrukt, vanzelf haar betekenis verliest.

De commissie kan thans nog geen oordeel formuleren over de vraag, op welk tijdstip de cent geen rol meer in het betalingsverkeer zal spelen. Zij heeft echter in oktober 1969 aan het CBS opdracht gegeven, op grond van de aldaar beschikbare prijsgegevens een onderzoek in te stellen, aan de hand waarvan zij hoopt te kunnen concluderen welk effect op het prijsverloop zou uitgaan van het niet meer bestaan van de cent in 1975, 1980 en vervolgens. Aangenomen mag worden dat in de toekomst de neiging tot afronding van prijzen op 5 cent zal toenemen, waardoor het vervallen van de cent een steeds geringer wordend prijseffect zal hebben. Aldus zal waarschijnlijk met meer zekerheid kunnen worden voorzien, tegen welk tijdstip met het bestaan van de cent geen rekening meer behoeft te worden gehouden”.

In het aan de commissie aangeboden interne rapport schrijft het CBS:

„Het gaat hier om de afronding zoals deze zou worden toegepast indien de cent niet meer voor het „betalen” en voor het „prijzen” van artikelen kan worden gebruikt. Hierbij wordt dan uitgegaan van de veronderstelling dat alle centenbedragen tot op 5-vouden naar boven worden afgerond en dat de stuiver, het dubbeltje en het kwartje blijven bestaan. Indien nu het aantal verwervingen per laatste cijfer van de centenbedragen is bepaald, kan op eenvoudige wijze de invloed

van een dergelijke afronding worden vastgesteld. Dit geschiedt door het aantal centen te berekenen dat benodigd is om alle centenbedragen op het naast hogere 5-voud te brengen. voor centenbedragen met als laatste cijfer 1 en 6 houdt dit in dat daarbij 4 cent moet worden gevoegd om tot een 5-voud te komen. Voor centenbedragen eindigend op 2 en 7 is dit 3 cent etc. Totalisering van deze „afrondingscenten” levert het totale bedrag op, dat met de „maximale” afronding is gemoeid, het „afrondingsbedrag”. Door dit afrondingsbedrag in verband te brengen met het bedrag van de totale gezinsconsumptie kan worden geraamd welke stijging van het algemeen consumentenprijspeil het gevolg zou zijn van een op een bepaald tijdstip volledig doorgevoerde maximale afronding naar boven”.

Tabel 1

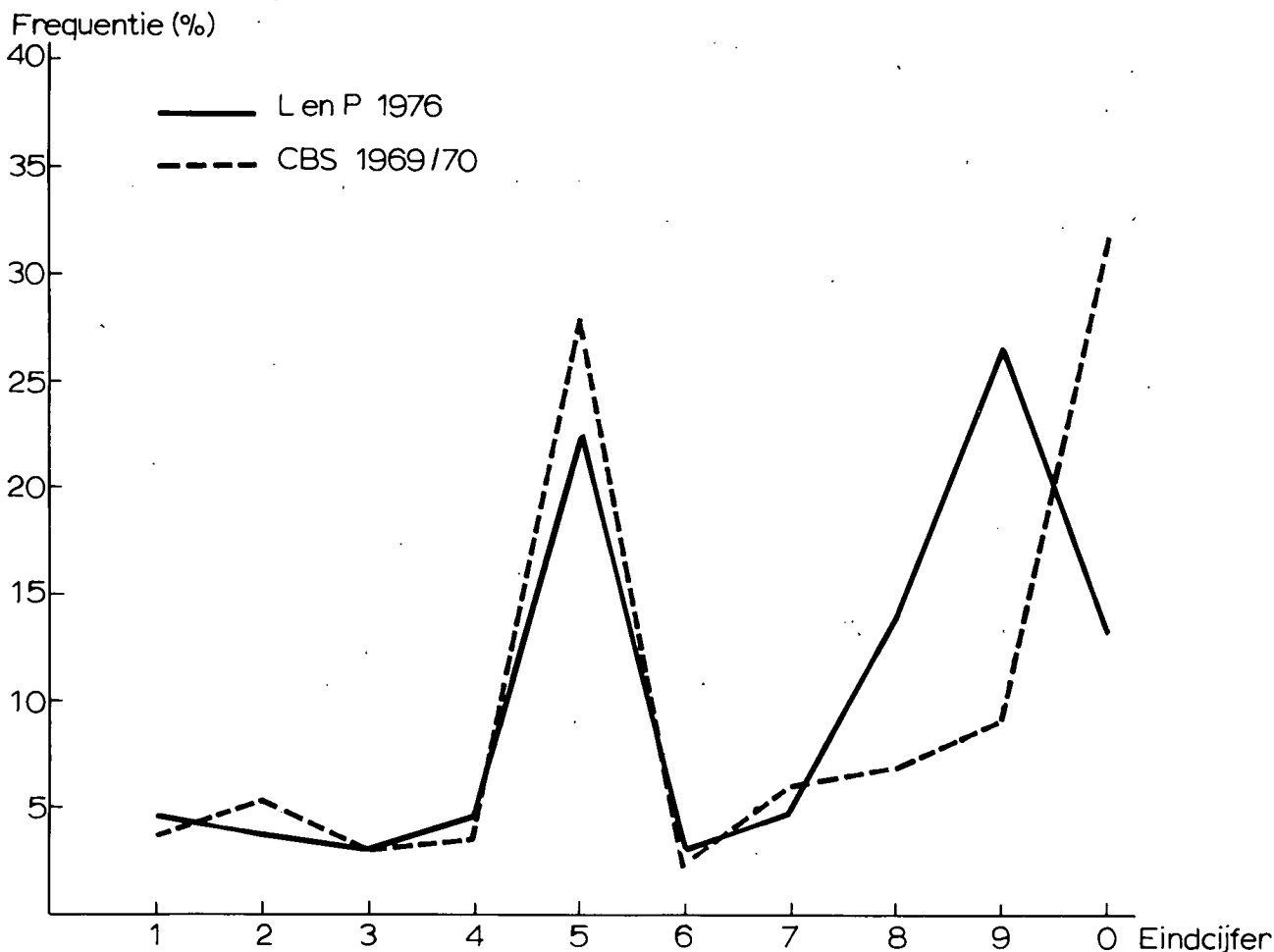
Bedrag transactie in centen	Aantal transacties	waarvan de prijs eindigt op het cijfer									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
1 - 100	822	64	40	20	25	128	29	52	102	235	127
101 - 200	681	14	21	29	32	141	12	33	94	234	71
201 - 300	317	6	5	3	19	121	10	5	54	60	36
301 - 400	76	6	5	2	2	25	3	1	17	2	13
401 - 500	49	2	4	3	8	8	3	1	6	3	11
501 - 600	21	2			2	13		2	1	1	
601 - 700	16		1	2	1	8			1	1	2
701 - 800	5					2		1			2
801 - 900	3					2		1			
901 - 1.000	2					2					
1.000	8					1	3	1	1		2
Totaal	2.000	94	76	59	89	451	60	96	277	535	263
Totaal bedrag in centen	316.918										
Toeneming bij afronding naar boven in centen	2.428	376	228	118	89	0	240	288	554	535	0
idem in %	0,77										

Tabel 2

Eindcijfer	Frequentie in %	
	L & P a) 1976	CBS b) 1969/1970
1	4,7	3,7
2	3,8	5,3
3	2,9	3,0
4	4,5	3,5
5	22,5	28,0
6	3,0	2,3
7	4,8	6,1
8	13,9	7,0
9	26,7	9,3
0	13,2	31,8
	100	100

a) In hoofdzaak voeding.

b) Alles excl. medische verzorging.



Van de resultaten die het CBS-onderzoek heeft opgeleverd, vermelden wij:

„Van het totale aantal verwervingen van afzonderlijke consumptie-artikelen maken de op 5-vouden afgeronde prijzen in centen thans reeds ca. 60% uit. Indien thans alle centenbedragen met betrekking tot verwervingen in gezinsconsumptieverband abrupt tot op 5-vouden naar boven zouden worden afgerond, dan zou dit tot gevolg hebben een verhoging van het gezinsconsumptieprijspeil c.q. van de prijs-indexcijfers van de gezinsconsumptie met 0,42%...“

Prijsstijgingen hebben een verlagende invloed op de zgn. afrondingscenten. Bij een gelijkblijvend aantal verwervingen, gecombineerd met een algemene prijsstijging van bijv. 50% t.o.v. het huidige peil, komt dit hierop neer dat de verhogende invloed bij abrupte afronding wordt teruggebracht tot naar raming 0,23%“.

De door het CBS gebruikte methode komt neer op een berekening van de prijsstijging bij afschaffing van de cent op basis van een combinatie van budgetonderzoek en prijswaarneming. Hiertoe beschikte men over uitvoerig statistisch cijfermateriaal, zodat het resultaat met redelijke betrouwbaarheid kon worden gepresenteerd. Er is echter ook een andere benadering mogelijk, namelijk door de informatie niet te halen uit de combinatie budgetonderzoek-prijswaarneming, maar rechtstreeks uit de aankopen van de consumenten zoals deze nu worden gedaan. Het leek aantrekkelijk om deze methode eens toe te passen, te meer daar het CBS-onderzoek ongeveer vijf jaar oud is en de invloed van de prijsstijging wellicht zichtbaar zou kunnen worden.

In par. 2 wordt ons onderzoekje beschreven; in par. 3 volgen enkele conclusies.

2. Het onderzoek

De gevolgen van het verdwijnen van de cent zullen vrijwel alleen merkbaar zijn in de detailhandel, en binnen deze sector in overgrote meerderheid in de levensmiddelenbranche. Vandaar dat wij een steekproef namen bij een supermarkt, en wel

die van Albert Heijn aan het Kleine Loo te 's-Gravenhage, waar op zaterdag 20 maart 1976 een steekproef van 2.000 artikelaankopen werd getrokken. Als eenheid gold de aankoop van één eenheid van een artikel (een doosje, een blik, een pak, een ons e.d.). Daar de aanslagen op het kasregister per eenheid geschieden was het eenvoudig om de gegevens aan de telstroken van de kasregisters te ontleen 1). De resultaten zijn samengevat in tabel 1.

Bij het verdwijnen van de cent en afronding tot op veelvouden van vijf cent zou in deze steekproef een prijsstijging ontstaan van 0,77%. De steekproef is natuurlijk niet geheel representatief voor het onderdeel „Voeding“ zoals dat bij de berekening van de prijsindex van de gezinsconsumptie door het CBS wordt opgenomen. Veel zal het niet schelen. Er zijn echter nog de andere categorieën die in deze index voorkomen: woning, kleding en schoeisel, hygiëne en medische verzorging, ontwikkeling en ontspanning (incl. roken en verkeer), alsmede particuliere verzekeringen. De overgrote meerderheid hiervan heeft al prijzen en tarieven die op veelvouden van vijf cent zijn afgerond.

Houden we ons aan de gevonden 0,77% en een aandeel van 0,322 van de post Voeding in het gehele pakket van de gezinsconsumptie, dan volgt een prijsstijging van $0,322 \times 0,77\% = 0,25\%$. Men moet echter aannemen dat deze in werkelijkheid iets groter zal zijn. In de praktijk zal het anderzijds nog maar de vraag zijn of volledige afronding naar boven zal optreden. Het lijkt niet aannemelijk dat de detailhandel zulk een extra winst zal kunnen — en willen — incasseren. Een rem is bijv. al de concurrentie. Een procedure zou kunnen zijn dat men enerzijds prijzen naar boven afrondt en anderzijds naar beneden, hetgeen kan leiden tot een vrijwel onveranderd prijspeil. Dit is dan wel een minimum-situatie, want prijsdaling in totaal valt niet aan te nemen. Een andere mogelijkheid bestaat in het

1) Gaarne betuigen wij onze dank aan AHOLD NV voor het verlenen van toegang tot dit statistisch materiaal.

DE KAMER VAN KOOPHANDEL en FABRIEKEN VOOR 's-GRAVENHAGE

roept sollicitanten op voor de functie van

Wetenschappelijk Hoofdmedewerker

De taak van de funktionaris, die zal worden tewerkgesteld op de afdeling beleidsvoorbereiding en onderzoek, omvat onder andere

- het systematisch uitwerken van de globale opzet van onze regionaaleconomische planning
- het verrichten van onderzoeken en het rapporteren daarover ten aanzien van aangelegenheden, waarmede de Kamer incidenteel wordt geconfronteerd.

Verlangd wordt:

- een voltooide universitaire opleiding in de economische wetenschappen met aanwijsbare belangstelling voor regionale ontwikkelingsproblematiek
- uitgebreide ervaring in onderzoekwerk en in staat de verkregen gegevens te vertalen in beleidstermen
- bereidheid tot deelname aan de gedachtenvorming in de beleids sfeer.

Geboden wordt een afwisselende en in ruime mate zelfstandige werkring.

De honorering geschiedt overeenkomstig de normen welke bij de overheid bestaan en is afhankelijk van leeftijd en ervaring.

De AOW-premie komt voor rekening der Kamer.

De funktionarissen der Kamer zijn opgenomen in het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds.

Sollicitaties met vermelding van leeftijd, opleiding, ervaring en verlangd salaris te richten aan de Algemeen Secretaris der Kamer,

Alexander Gogelweg 16 - 's-Gravenhage

combineren van artikelen tot tweetallen. Wanneer een artikel bijv. van f. 1,22 naar f. 1,25 zou moeten gaan (2½% prijsstijging) dan kan men de stijging beperken door per tweetal de prijs van f. 2,44 te brengen op f. 2,45 (½% prijsstijging!).

Het bedrijfsleven zou bij afschaffing van de cent op grond van tal van overwegingen een bepaalde gedragslijn moeten kiezen, maar een voorspelling hieromtrent valt nu niet te geven; het probleem is trouwens voorshands nog niet aan de orde. Het lijkt evenwel, om ten slotte kwantitatief iets te zeggen, dat algehele afronding naar boven wel niet zal plaatsvinden, zodat een globale raming van zeg 0,2% prijsstijging (heden) realistisch lijkt.

Het is ten slotte interessant om de frequentieverdeling van de eindcijfers in de prijzen eens te bezien, en deze te vergelijken met die welke het CBS destijds heeft gevonden. In tabel 2 zijn de procentuele verdelingen gegeven, gebaseerd op resp. 2.000 waarnemingen (wij) en 25.523 waarnemingen (CBS).

Deze verdelingen zijn in de figuur in beeld gebracht. Hoe-

wel de vergelijking niet helemaal zuiver is, kan men toch van een opvallend verschil spreken t.a.v. de bezetting van de cijfers 9 en 0. Het is een bepaalde prijspolitiek om beneden de 0 te blijven. In hoeverre andere supermarkten en kleine zelfstandigen deze politiek voeren, leert dit mini-onderzoekje niet, maar het komt voor. Trouwens, men ziet het ook bij de hogere prijscategorieën, waar men graag net onder een veelvoud van honderd of zelfs duizend gulden blijft.

3. Slotopmerkingen

a. Indien thans de cent zou worden afgeschaft en de prijzen werden naar boven afgerond, dan is ten aanzien van de particuliere consumptie een prijsaccres te verwachten dat iets boven de 0,25% ligt. De opvatting bestaat overigens dat de de cent na afschaffing als wettig betaalmiddel nog wel als rekeneenheid gehandhaafd zou moeten blijven.

Verstedelijking: ruimtelijke nivellering of ruimtelijke differentiatie?

PROF. DR. P. NIJKAMP

In het volgende artikel behandelt Dr. P. Nijkamp, hoogleraar regionale economie en economische geografie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, de onlangs verschenen Verstedelijkingsnota. Hij zal zich voornamelijk beperken tot de vraag of deze nota een perspectief biedt om een verdergaande ruimtelijke nivellering ten gevolge van verstedelijking te voorkomen. Tevens werpt hij de vraag op of de nagestreefde differentiatie wel voldoende is afgestemd op andere elementen van het overheidsbeleid. Prof. Nijkamp concludeert dat de Verstedelijkingsnota een gedegen stuk is met concrete aanknopingspunten om een ruimtelijke nivellering tegen te gaan, maar dat ze zwak is met betrekking tot de ruimtelijke werkgelegenheidspolitiek en het overloopbeleid.

Is de ruimtelijke ordening in Nederland nog steeds een beleidsterrein waar goede voornemens en gerealiseerd beleid in bijzonder schrille tegenstelling met elkaar staan? Is er eigenlijk wel een reële kans dat met name het westen van ons land ontsnapt aan de zich als een olievlek uitbreidende verstedelijking? Hoe ver reiken de overheidsmogelijkheden om een grauwe nivellering van karakteristieke dorpen en van landschapsschoon tegen te gaan?

Bovenstaande vragen werden reeds aan de orde gesteld in het eerste deel van de *Derde nota over de ruimtelijke ordening in Nederland*, de zogenaamde *Oriënteringsnota* (1974). In dit deel werden voornamelijk de globale beleidsuitgangspunten en -randvoorwaarden systematisch op een rijtje gezet. Van een concrete invulling van de stippellijnen voor dit beleid was hier nog nauwelijks sprake.

Het is een verheugende zaak dat in het recentelijk verschenen tweede deel (de zogenaamde *Verstedelijkingsnota*) veel meer duidelijkheid over de plannen en maatregelen

op het terrein van de ruimtelijke ordening is geschapen. De vraagstukken van bevolkings spreiding, stedelijke bebouwing en suburbanisatie worden hier concreet besproken, terwijl in verschillende opzichten een „oplossing” (althans een concrete ontwikkelingsrichting) wordt aangewezen. Tevens wordt een heel pakket maatregelen (variërend van het opstellen van structuurschema's tot het aanwijzen van groeikernen) voorgesteld om de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland in gewenste banen te leiden.

Het blijkt trouwens in het algemeen dat de stedelijke vraagstukken zich meer dan ooit in een grote belangstelling mogen verheugen, niet alleen in Nederland, maar ook daarbuiten. Deze belangstelling uit zich in *wetenschappelijk* opzicht door een stroom van publikaties over de factoren en krachten die de verstedelijking en de suburbanisatieprocessen bepalen. Deze belangstelling uit zich eveneens in *maatschappelijk* opzicht, vooral nu zaken als stedelijke dichtgroeiing, verslechtering van het stedelijk woon- en leefklimaat, toenemende sociale discrepanties en veelvuldig optredende beleidsfricties de stad als een positief te waarderen verschijnsel ongeloofwaardig lijken te maken.

Er kan in sommige opzichten reeds worden gesproken van een stedelijk verval 1). In de Angelsaksische landen spreekt men veelvuldig van de „urban crisis” 2), waarmee dan een heel scala van stedelijke vraagstukken wordt bedoeld, zoals congestie, verlies van stedelijke voorzieningen, eenzijdige bevolkingsopbouw, gettovorming, toenemende criminaliteit en leegloop van het centrum (men denke aan St. Louis).

Het blijkt dat zowel vanuit wetenschappelijk als maatschappelijk oogpunt het verschijnsel *stad* een probleem is. Het is dan ook geen wonder dat de ruimtelijke ordening steeds sterker in het centrum van de algemene en de politieke belangstelling komt te staan. Nu in het afgelopen decennium de naoorlogse maatschappelijke en politieke concensus meer en meer is verdwenen, is tevens ook de richting van de ruimtelijke ontwikkeling meer en meer discutabel geworden. Nu

- b. Door het CBS is voor 1969/1970 een uitvoerige berekening gemaakt, waarbij men tot een prijsaccres van 0,42% kwam (bij volledige afronding naar boven). Voorts werd destijds een prognose gemaakt van dit accres bij aanname van een 50% hoger particulier consumptieprijspeil — waardoor men ongeveer op het huidige prijspeil zou komen — en hierbij werd voor het afrondingsaccres 0,23% gevonden. Gezien ons mini-onderzoekje, dat vrijwel alleen voeding betreft, kan men vermoeden dat de CBS-raming wellicht iets aan de lage kant was.
- c. Het valt te verwachten dat aan het begin van de jaren tachtig de betekenis van de cent zodanig zal zijn afgenomen, dat afschaffing als wettig betaalmiddel nauwelijks meer invloed heeft op het prijspeil van de particuliere consumptie.
- d. Bij dit laatste dient men echter wel te bedenken — en dit facet van het onderwerp lijkt niet zonder belang — dat wanneer alle prijzen eenmaal eindigen op 5 of 0, de daarna noodzakelijke prijsverhogingen een extra-component hebben, omdat ze in eenheden van vijf cent luiden. Hoe dit tweede-orde-effect er kwantitatief uitziet valt moeilijk te voorspellen, maar het komt wél.

J. H. C. Lisman
H. Pathuis

1) B. Kruijt, *Stedelijk verval en ruimtelijke economie*, Oratie, Nijmegen, 1976.

2) V. B. Ficker, en H. S. Graves, *Social science and urban crisis*, MacMillan, New York, 1971.

de ruimtelijke ordening mede een politiek instrument is geworden, is het gevaar van een onzekerheid en een wisselvalligheid in het ruimtelijk beleid beslist niet denkbeeldig. De *Verstedelijkingsnota* is gelukkig een nuchter stuk, waarin op grond van een goede analyse van het stedelijk ontwikkelingspatroon geargumenteed een richting wordt uitgezet.

In dit artikel zal ik geen poging ondernemen om alle facetten van de indrukwekkende en lijvige *Verstedelijkingsnota* uitputtend te behandelen. Ik zal me voornamelijk beperken tot de vraag of deze nota een perspectief biedt om een verdergaande ruimtelijke nivellering ten gevolge van verstedelijking te voorkomen. Tevens wil ik de vraag opwerpen of de nagestreefde ruimtelijke differentiatie wel voldoende is afgestemd op andere elementen van het overheidsbeleid.

Beknopt overzicht

Een belangrijk kenmerk van de *Verstedelijkingsnota* is het feit dat het groeioptimisme, waardoor nog de *Tweede nota ruimtelijke ordening* werd gekenmerkt, is verdwenen. Het is verrassend om te constateren dat de onzekerheden aangaande de continuering van de economische en technische groei, die voornamelijk werden gevoed door de milieu- en energieproblematiek, zo duidelijk hun weerslag hebben gevonden in deze nota. Er wordt niet meer gesproken over enorme uitbreidingen van het verkeersnet. In plaats van een groeiende ruimteconsumptie wordt een matiging aangeprezen, met name vanwege de kwetsbaarheid van het landschap, het gebrek aan ruimte en het verlies van stedelijke functies.

In deze nota worden de vraagstukken van de ruimtelijke structuur veelal gezien door de bril van de verstedelijking en de daarmee gepaard gaande aantasting van het landschapsschoon. De verstedelijking dient volgens de *Verstedelijkingsnota* zoveel mogelijk geconcentreerd te worden in een beperkt aantal centra. De aantasting van de open middenruimte in de Randstad alsmede de uitstraling van de verstedelijkingseffecten naar Gelderland en Noord-Brabant dienen te worden afgeremd, onder meer door de creatie van een aantal officiële groeisteden (Zwolle, Breda, Helmond en Groningen) en door het aanwijzen van een reeks groeikernen (zoals Pijnacker-Nootdorp, Alkmaar, Almere enz.).

De gedachte van een bevolkingsspreiding naar het verre noorden en zuiden, die jarenlang een troetelkind van het ruimtelijk beleid is geweest, wordt enigszins losgelaten. In de jongste nota worden vraagtekens gezet achter de mening dat een spreiding van mensen automatisch een spreiding van welvaart met zich zou meebrengen.

Men hoopt het contrast tussen stad en platteland te bewaren en de ruimtelijke nivellering tegen te gaan door middel van een betere onderlinge afstemming van woon-, werk- en recreatievoorzieningen. De wens tot beperking van de mobiliteit betekent onder meer dat de woon-werkafstand globaal binnen een half uur (door middel van het openbaar vervoer) moet kunnen worden overbrugd. Gegeven de wens om een stedelijke uitwaaiing te voorkomen, dienen de bestaande stedelijke functies zoveel mogelijk gehandhaafd en uitgebouwd te worden (bijv. via stadsvernieuwing).

In de volgende paragraaf zal het vraagstuk van stedelijke functies in z'n algemeenheid nader gezien worden.

Stedelijke functies

In de ruimtelijke structuur van een land speelt de stad een rol van centrale betekenis. Deze belangrijke rol van de stad is nauw verbonden met de vervulling van een gevarieerd aantal functies, zoals het verlenen van bescherming en veiligheid (met name binnen de vroegere ommuurde steden), het voorzien in de behoefte aan een gevarieerd en hoog gekwalificeerd dienstenpakket, het scheppen van een markt voor

kapitaal en arbeid, het verschaffen van een adequate woon- en leefruimte, en het bieden van de mogelijkheden tot sociale contacten en ontspanning. De aanwezigheid van agglomeratievoordelen en positieve externaliteiten in de stad heeft ertoe geleid dat deze functievervulling veelal in een beperkt aantal ruimtelijke concentratiepunten plaatsvond 3). Het zijn deze punten die min of meer de brandpunten vormen van de economische, politieke, sociale en (re)creatieve ontwikkeling van een land.

Deze ruimtelijke brandpunten zijn beslist geen verschijnsel van recente datum (men denke aan het vroegere Constantinopel of Rome). In het geïndustrialiseerde westen is de groot-schalige urbanisatie pas goed op gang gekomen na de industriële revolutie, die door de arbeidsspecialisatie en de industriële technologie een geconcentreerde arbeidsmarkt vereiste. Dit verstedelijkingsproces heeft in sommige landen een grote vlucht genomen, onder meer in de vorm van een megalopolis 4) (bijv. de keten van steden langs de Amerikaanse oostkust). Sommigen spreken zelfs al over een „ecumenopolis” als een mogelijke keten van internationale megalopolen 5). In elk geval kan worden geconstateerd dat de urbanisatiegraad in veel geïndustrialiseerde landen momenteel vrij hoog is (soms meer dan 70%). Sommigen zien in deze ontwikkeling het gevaar van een totale destructie van de grote steden leidend tot een „city of the dead” 6).

De problemen van het stedelijk woon-, leef- en werkmilieu blijven inderdaad steeds urgenter te worden (men denke aan de weinig hoopvolle situaties in vele Amerikaanse steden). De variëteit van het stedelijk systeem wordt steeds meer ingeruild voor een nivellering. Te laat is onderkend dat een stad een fragiele organische en sociaal-ecologische entiteit is, die zonder een doeltreffend beleid snel kan deformeren tot een onevenwichtig sociaal systeem. Boulding 7) merkte in dit verband op: „What might be called the economic dynamics or the economic ecology of the city is something that has been given shockingly little attention”.

Het blijkt nu dat de stad in toenemende mate een aantasting van velerlei functies ondergaat: naast een functiever-schuiving treedt duidelijk een functieverlies op. Het stedelijk woon-, leef- en werkmilieu heeft zeer sterk de nadelige gevolgen van een niet beheerste agglomeratievorming 8) ondervonden. De negatieve externe effecten van de stedelijke complexen (milieuvuiling, congestie, onevenwichtige woningmarkt) heeft tot een situatie geleid die door veel stadsbewoners als weinig optimaal wordt ervaren. „Urbanism as a way of life” 9) blijkt in veel gevallen omgeslagen te zijn in anti-urbanisme 10). De desintegratie van de stedelijke structuur en het weinig succesvolle stedelijke beleid hebben een verhoogde mobiliteit (in de vorm van pendel- en recreatieverkeer) geïnduceerd, met als gevolg een aantasting van de totale ruimtelijke structuur. Zo blijkt de kwaliteit van het voorzieningsniveau in het westen van Nederland nogal

3) E. M. Hoover, *The location of economic activity*, McGraw-Hill, New York, 1968.

4) J. Gottmann, *Megalopolis, the urbanised northeastern seaboard of the United States*, The Twentieth Century Fund, New York, 1961.

5) C. A. Doxiades, *Ekistics, an introduction to the science of human settlements*, Oxford University Press, New York, 1968.

6) L. Mumford, *The city and history: its work, its transformations and its prospects*, Harcourt Brace & World, Inc., New York, 1961.

7) K. E. Boulding, *Economics as a science*, McGraw-Hill, New York, 1973, blz. 153.

8) J. G. Lambooy, *Externe effecten en de ontwikkeling van het stedelijk woon- en leefmilieu*, Oratie Vrije Universiteit, Amsterdam, 1972.

9) L. Wirth, *Urbanism as a way of life*, *American Journal of Sociology*, vol. 44, 1938, blz. 1-24.

10) R. Glass, *Anti-urbanism*, *Current Sociology*, vol. 4, 1955, blz. 5-19.

wat te wensen over te laten 11), met alle gevolgen voor de spreiding naar Gelderland en Noord-Brabant.

Ook de *Verstedelijkingsnota* onderkent de gevaren die het stedelijk systeem bedreigen. In deze nota is het dan ook een belangrijk beleidsuitgangspunt om, in plaats van een berusting, een actieve politiek te voeren ten einde de rijke variëteit van stedelijke functies te handhaven en uit te bouwen. Dat deze herwaardering van het stedelijk systeem nodig is, blijkt wel uit de omvang die de „vlucht uit de stad” heeft aangenomen. Daarop zal in een volgende paragraaf in algemene zin iets dieper worden ingegaan.

Ruimtelijke spreiding

Een belangrijke consequentie van de kwaliteitsdaling in het stedelijk woon-, leef- en werkmilieu is geweest de trek naar buiten. Het suburbanisatieproces, dat voornamelijk werd gevoed door discrepanties in de vraag en het aanbod van velerlei stedelijke functies, werd mogelijk gemaakt door de verbeterde welvaartspositie. Dientengevolge impliceert deze ruimtelijke herverdeling van mensen tevens een ruimtelijke herverdeling van welvaartsposities.

Dat het ruimtelijk herverdelingsproces mede z'n wortels heeft in de toegenomen prioriteit voor het woon- en leefmilieu blijkt onder meer uit een aantal globale studies uitgevoerd door Cebula en Vedder 12), Lengkeek 13) en Nijkamp 14). Suburbanisatie kan dan ook nauwelijks los worden gezien van het functieverlies van de centrale stad, met name ten aanzien van het woon- en leefmilieu 15). Er zijn verschillende krachten te noemen die het suburbanisatieproces hebben gestimuleerd:

- de onbeheerste ontwikkeling van de stedelijke complexen, waardoor congestie- en vervuilingsverschijnselen op grote schaal konden ontstaan;
- het naoorlogse woningtekort (zowel kwantitatief als kwalitatief) in veel oudere stadswijken met een groeiende bevolking;
- de voorziening met meer en betere „milieugoederen” in gemeenten om de centrale stad;
- de verbetering van de verkeersinfrastructuur, waardoor men tegen niet al te hoge opofferingen kon blijven profiteren van de agglomeratievoordelen van de grote stad (een kwalitatief goede tertiaire sector en een aanwezigheid van een grote arbeidsmarkt).

Met name de laatste factor heeft ertoe geleid dat er geen gelijke ruimtelijke spreiding is opgetreden, maar dat het spreidingsproces om de grote centra zich heeft voltrokken in de richting van gemeenten met veel „milieuvoorzieningen”. Daardoor werden eigenlijk vele negatieve externe effecten van de naoorlogse stadsvorming afgewenteld op de kleine karakteristieke plaatsen met als gevolg een verregaande ruimtelijke nivellering. Er mag op grond van het laatste worden verwacht dat het suburbanisatieproces pas dan in goede banen kan worden geleid, wanneer de grote centra een rijk geschakeerd woon- en leefmilieu hebben waarin de negatieve externaliteiten van de grote stad niet meer domineren.

Een nadere analyse van de variëteit in het stedelijk woon- en leefklimaat zou kunnen geschieden met behulp van zogenaamde multi-criteria-profielanalyses 16), waarin een grote hoeveelheid karakteristieke elementen van het stedelijk woon-, leef- en werkklimaat zijn opgenomen in de vorm van een profielvector (een eerste aanzet is te vinden op blz. 122 van de nota). Eveneens kan op deze manier inzicht worden verkregen in de mate waarin een discrepantie tussen deze profielvectoren aanleiding kan geven tot ruimtelijke mobiliteit 17). Als analytisch instrumentarium zijn dergelijke multidimensionale analyses van grote betekenis 18).

Het is uiteraard niet zonder reden dat ook in de *Verstedelijkingsnota* zoveel aandacht wordt geschonken aan de beheer-

ing van de ruimtelijke spreiding en van de mobiliteit. Met name in het westen van het land blijken de grote stedelijke agglomeraties een bevolkingsdaling te ondergaan, terwijl nagenoeg alle andere gemeenten in dit gebied een flinke bevolkingsgroei kennen. Terecht wijst de *Verstedelijkingsnota* op de positieve betekenis van het stedelijk milieu (in economisch, ecologisch, sociaal en cultureel opzicht). Van daaruit wordt getracht om de ruimtelijke uitwaaiing van de verstedelijking binnen de perken te houden.

De vraag rijst nu uiteraard of het overheidsbeleid voldoende tegenspel kan ontwikkelen om een aantasting van de ruimtelijke differentiatie in Nederland te voorkomen. Daarom is het zinvol iets dieper in te gaan op het voorgestelde overheidsbeleid.

Elementen van het beleid

Een belangrijk element van het in de *Verstedelijkingsnota* voorgestelde overheidsbeleid op alle niveaus is dat de trend van ruimtelijke uitwaaiing en toenemende mobiliteit niet meer als een datum voor de ruimtelijke ordening wordt aangenomen. In plaats van een (corrigerend) volgen van een veelal exogene trend wordt bewust een alternatief beleid uitgezet, waarbij de integratie van wonen, werken en voorzieningen centraal staat. De Randstad mag geen gebied worden met een kluwen van kris-kras-relaties, waarin elke beslotenheid, herkenbaarheid en variatie ontbreken. Het doel is enerzijds het behoud van de stad als een aantrekkelijk woon- werk- en vrijetijdsmilieu en anderzijds het behoud van het open, landschappelijk middengebied in de Randstad.

Om deze doelstellingen te bereiken zal men moeten sterven naar:

1. vermindering van stedelijke congestie en van onevenwichtige stedelijke groei;
2. meer bescherming van ecologisch waardevolle gebieden;
3. vermindering van regionale achterstanden en ongelijkheden op sociaal-economisch terrein en op het terrein van de voorzieningen;
4. vermindering van de mobiliteit (blz. 129).

Een belangrijke vraag is nu of deze beleidsdoelstellingen zonder meer verenigbaar zijn met de in de maatschappij levende waarden, normen, verwachtingen en strevingen, die een hoofdingang vormen voor het beleid ten aanzien van spreiding en verstedelijking (blz. 13). Het is immers bekend dat het merendeel van de bevolking nu eenmaal de voorkeur geeft aan een huis met een tuin in gemeenten om de grote stad. Het probleem dat hier rijst op het terrein van de ruimtelijke ordening is nauw verwant met het bekende Arrow-probleem uit de economie, waarbij het gaat om de

11) Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, *Regionale doorlichting van Nederland*, Statistisch Cahier, no. 13, 1973.

12) R. J. Cebula en R. K. Vedder, A note on migration, economic opportunity, and the quality of life, *Journal of Regional Science*, vol. 13 no. 2, 1973, blz. 205-211.

13) J. Lengkeek, *Vliegtuighinder en migratie*, Geografisch Instituut, Vrije Universiteit, Amsterdam, 1975.

14) P. Nijkamp, Milieu en migratie, *ESB*, 11 december 1974, blz. 1115-1119.

15) B. J. L. Berry, en F. E. Horton, *Urban environmental management*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1974.

16) P. Nijkamp, Urbane en suburbane leefbaarheidsproblemen, in P. Nijkamp en C. Verhage (red.), *Stedelijk perspectief*, Stenfert Kroese, Leiden, 1975, blz. 1-36.

17) P. Nijkamp, *An impact analysis of environmental attraction profiles and spatial mobility*, Paper Engels congres Regional Science Association, Londen, 1975.

18) P. Nijkamp, *Harmonie en konflikt in het ruimtelijk economisch denken*, Oratie Vrije Universiteit, Amsterdam, Stenfert Kroese, Leiden, 1976.

vraag of individuele preferenties op consistente wijze zijn te aggregeren tot sociale preferenties 19). Indien dit vraagstuk niet adequaat wordt opgelost, rijst er altijd het gevaar dat met een beroep op individuele zelfontplooiing een dirigistisch beleid wordt gevoerd. De vraag „who plans the planners” wordt dan zeer dringend. Het komt me voor dat de *Verstedelijkingsnota* wel wat gemakkelijk over dit vraagstuk heenloopt, met name waar het betreft de rijk geschakeerde verantwoordelijkheid van onderdaan versus overheid.

Overigens wordt in de nota zelf reeds gesignaleerd dat men geen overtrokken verwachtingen moet koesteren ten aanzien van de mogelijkheden van ruimtelijke planning (blz. 67). Werd in de *Oriënteringsnota* het mislukken van het ruimtelijk beleid in Nederland nog op rekening geschoven van het onvoldoende beleidsinstrumentarium, nu wordt in alle nuchterheid geconstateerd dat ook de beleidscoördinatie op de verschillende overheidsniveaus en het inzicht in de regionale verstedelijking (met name wat betreft de stadsgewestelijke conceptie) veel te wensen hebben overgelaten.

De voorkeur voor versterking van de stedelijke functies en voor de creatie van kleinschalige stadsgewesten valt zeker toe te juichen. De vraag kan echter wel worden gesteld of de recente plannen tot hervorming van het binnenlands bestuur (met name de voorgestelde herindeling van Nederland in 26 provincies) voldoende mogelijkheden zullen laten voor een gedifferentieerd ruimtelijk en stedelijk beleid. Een handhaving van de karakteristieke elementen van het landschap en van de kleine dorpen vergt immers een krachtige positie van de kleine gemeenten.

Een belangrijk element in de *Verstedelijkingsnota* is het feit dat niet in eerste instantie de absolute bevolkingsdichtheid wordt beschouwd als een maat voor het vol zijn van de Randstad, maar de wijze daarbinnen een rijk geschakeerd woon-, leef- en werkmilieu in stand kan worden gehouden en uitgebouwd. Wel is deze nota geschreven tegen de achtergrond van de verstedelijkingsproblematiek in het westen van Nederland, waardoor het beleid ten aanzien van andere landsdelen mede een afgeleide is van het verstedelijkingsproces in het westen.

Het beleid ten aanzien van de overige landsdelen wordt ook mede bepaald door de wens om de sociaal-economische ongelijkheid te verminderen. Nu is het van belang om een onderscheid te maken tussen de sociaal-economische ongelijkheid *binnen* een regio en *tussen* de regio's. Het blijkt bijvoorbeeld dat de regio's die de hoogste gemiddelde inkomens hebben veelal ook de hoogste scheefheid van inkomensverdeling kennen (20). Daaruit blijkt dat het verdeelvraagstuk ruimtelijk bijzonder gevarieerd is en dat ook het ruimtelijk beleid op zich hierin slechts een bescheiden rol kan spelen. Een pure spreidingspolitiek lost dit probleem niet op. Het vraagstuk van de ruimtelijke spreiding zal in een volgende paragraaf aan de orde worden gesteld.

Spreidingsvoorstellen

De spreiding naar het verre noorden en zuiden van het land wordt in de *Verstedelijkingsnota* op een lager pitje gezet, met name vanwege de mentale barrières bij de inwoners van het westen om naar deze perifere gebieden te verhuizen. Helaas wordt in deze nota nauwelijks verder ingegaan op de vraag waardoor deze mentale barrières worden veroorzaakt en hoe ze in het ruimtelijk beleid te ondervangen zouden zijn.

Dit inzicht is te meer noodzakelijk, daar de doelstellingen van de *Tweede nota ruimtelijke ordening* (nl. een trek naar het gebied boven de A-A lijn en een gebundelde deconcentratie) bij lange na niet zijn gehaald. Het is immers de vraag of de krachten die het bereiken van deze doelstellingen in de weg stonden ook niet het voorgestelde verstedelijkingsbeleid zullen aantasten. Dit geldt met name ten aanzien van de plannen om de uitstraling van het verstedelijkingsproces naar Gelderland en Noord-Brabant te temperen, aangezien

ook deze gebieden reeds dezelfde congestieverschijnselen als de Randstad gaan vertonen.

Hoewel de laatste uitspraak in de nota niet volledig „hard” wordt gemaakt, is het wel verstaanbaar dat nu een „halfweg-zone” (de Brabantse stedenrij, Arnhem/Nijmegen, Zwolle, Lelystad, Alkmaar/Purmerend enz.) wordt voorgesteld om de bevolking te concentreren (blz. 88). Toch is de creatie van deze halfweg-zone niet zonder gevaren. Deze gevaren spruiten met name voort uit de nauwelijks te overschatten attractie en agglomeratievoordelen in de Randstad, zowel voor bedrijfshuishoudingen als voor gezinshuishoudingen. Zou de „halfweg-zone-politiek” gelukken, dan dient te worden beseft dat er een grote hoeveelheid schakels en verbindingslijnen met de Randstad zal ontstaan. Deze communicatielijnen lopen dan precies door een gebied dat landschappelijk en ecologisch bijzonder waardevol en kwetsbaar is; m.a.w., deze uitstralingsgebieden blijven een bedreiging vormen voor het natuurlijk milieu.

Deze bedreiging is te meer reëel, daar ruimtelijke uitstralingsprocessen vaak een keten van tussenliggende kernen doen ontstaan (21). Het laatste impliceert dat een zeer slagvaardig ruimtelijk beleid is vereist om een ruimtelijke nivellering te voorkomen.

In de Randstad blijkt het gevaar voor afbrokkeling van het Groene Hart levensgroot te zijn. Het gebied langs de Hofpleinlijn wordt reeds opgegeven, terwijl op verschillende plaatsen aan de randen wordt geknaagd. Nu lijken dit marginale aantastingen te zijn, maar er dient te worden bedacht dat dit ruimtelijke beleid mede gebaseerd is op lage bevolkingsprognoses en op redelijk optimistische ramingen aangaande gezinsverdunding en bebouwingsdichtheid. Een verandering in deze grotendeels exogene grootheden kan verstrekkende gevolgen hebben voor de ruimtelijke ontwikkeling van de Randstad.

In dit verband is het beslist zinvol om zich af te vragen of de lijn Almere-Lelystad-Emmeloord/Kampen/Meppel-Lemmer niet veel duidelijker als een ruimtelijke „speerpunt” had kunnen worden gebruikt. In de eerste plaats is hier het gevaar van aantasting van landschapsschoon veel geringer dan bijv. een aanwijzing van Zwolle als groeistad in de halfweg-zone. Ook de aanleg van een aangepaste (rail)infrastructuur is hier gemakkelijker. Het lijkt me weinig verantwoord om op grond van budgettaire overwegingen van korte termijn de aanleg van een spoorlijn door de nieuwe polders na te laten of zelfs discutabel te stellen. Een tweede aspect is dat een goede verbindingslijn van de Randstad naar het noorden via de polders veel meer mogelijkheden biedt om het noorden te betrekken bij het ruimtelijk ontwikkelingsproces van Nederland. Het komt me voor dat een dergelijk alternatief „plan-Waterlely” beslist het overwegen waard is.

Nu worden alleen wat vriendelijke woorden gewijd aan het adres van Friesland. Wel mag de ontwikkeling van het noorden niet teruglopen (blz. 136), maar concrete taakstellingen zijn er nauwelijks. Groningen komt er iets beter vanaf, omdat de regering vast wil houden aan de spreiding van rijksdiensten en omdat de zeehavenontwikkeling in het Eemmondgebied zal worden gestimuleerd. Aangezien er in Groningen nog weinig aanknopingspunten zijn voor een uitbouw van de dienstensector en aangezien de milieuhygiënische normen voor de Waddenzee zwaar wegen bij de uitbouw van het Eemmond-complex, kan het vraagstuk van de economische zwakte van het noorden nog een lang leven beschoren zijn. Met name het beleid ten aanzien van Oost-

19) K. J. Arrow, *Social choice and individual values*, Wiley, New York, 1951.

20) C. P. A. Bartels en P. Nijkamp, *An empirical welfare approach to regional income distributions*, Paper Congress International Association for Research in Income and Wealth, Aulanko, 1975.

21) B. S. Hoyle, (ed.), *Transport and development*, MacMillan, Londen, 1973.

Groningen is zeer schraal. Hetzelfde geldt ten aanzien van andere perifere gebieden als Twente en Zuid-Limburg. Niet geheel zonder reden is vanuit deze gebieden dan ook opgemerkt dat de *Verstedelijkingsnota* het brandpunt te veel zoekt in het westen van het land, ook al zijn daar de vraagstukken van ruimteconsumptie en -gebruik het grootst. Hierover iets meer in de volgende paragraaf.

Ruimteconsumptie, ruimtegebruik en milieu

Een belangrijke zaak in de *Verstedelijkingsnota* is dat de centrale open ruimte in het westen niet in het verstedelijkingsproces mag worden betrokken. Gemeenten als Alphen aan den Rijn en Woerden hebben nog wel een functie als regionaal verzorgingscentrum, maar niet als forensenplaats. Alleen het gebied rond Pijnacker-Nootdorp wordt als verloren beschouwd. Terecht wil men nu een proces van re-urbanisatie bevorderen door verbetering en herstructurering van het woon- en leefklimaat in de grote steden. Het gevolg is echter wel dat een zwaardier beroep wordt gedaan op de opnamecapaciteit van de Randstad. Wanneer een aantal huidige trends (bijv. van daling in de bevolkingsgroei) zouden veranderen, dan kan een niet te stuiten druk op het ruimtegebruik in het Groene Hart ontstaan. Het doel om een toenemende ruimteconsumptie tegen te gaan (ook in de kleine dorpen) staat bijna tegenover de welvaartsstijging en de daarmee gepaard gaande behoefte aan meer ruimte.

Te weinig lijkt me hier verdisconteerd dat de vraagstukken rond woon- en leefmilieu niet alleen voortspuiten uit een verminderd aanbod van „milieugoederen” (zowel kwantitatief als kwalitatief), maar ook uit een verhoogde vraag naar „milieugoederen” (ten gevolge van verschuivingen in het preferentiepatroon na de naoorlogse welvaartsstijging). Een volledige beheersing van het proces van ruimteconsumptie lijkt me moeilijk te realiseren zonder een geleide huisvestingspolitiek (hetgeen een nauwelijks te accepteren prijs zal zijn). Daarom zal juist de mogelijkheid van „reserve-ruimte” in noordelijke en zuidelijke richting bewust moeten worden opgehouden.

Werd in de *Tweede nota ruimtelijke ordening* kaalslag en herbouw van de stedelijke centra nog beschouwd als de manier om de stedelijke vraagstukken van woonmilieu en ruimtegebruik aan te vatten, nu wordt stadsreconstructie veel genuanceerder aangepakt. Om te voorkomen dat de stad een eenzijdige sociale structuur krijgt (met name de aanwezigheid van alleenstaanden, sociaal-zwakken en bejaarden), dient de variëteit in het stedelijk woon- en leefpatroon te worden gehandhaafd. Daartoe is een kleinschalige stadsrenovatie nodig, waarbij de positieve elementen van de stedelijke functies zoveel mogelijk worden uitgebouwd.

Men zou economisch gezien kunnen stellen dat de stedelijke woon- en leefmilieufuncties in toenemende mate beschouwd gaan worden als een „merit good” (22). Gezien de grondschaarste in de grote steden en de mede daardoor veroorzaakte hoge grondprijzen in wijken om het centrum, vereist een rendabele stedelijke renovatiepolitiek een dichte woonbebouwing. De stadsarchitectuur zal zich hier dus voor het probleem zien geplaatst om compacte afwisselende wijken te ontwerpen met veel groen (23). Het zal duidelijk zijn dat hier wel een zware wissel wordt getrokken op de stedelijke renovatiepolitiek, een vraagstuk dat waarschijnlijk nog moeilijker zal zijn dan de nota voorstelt, omdat de stedelijke grondprijzen zo moeilijk te beheersen zijn (24) en omdat de doorstromingsnelheid van de bevolking in de oudere wijken vaak hoog is.

Het laatste neemt evenwel niet weg dat het in de *Verstedelijkingsnota* voorgestelde stedelijke beleid veel waardering verdient. Immers, de enige manier om een ruimtelijke uitwaaiing tegen te gaan is het scheppen van een aantrekkelijk stedelijk woon- en leefklimaat met nabijgelegen recreatiegebieden. Dit laatste is tevens nodig om de weekend-

congestie ten gevolge van het recreatieverkeer tegen te gaan. Uit een aantal door ons verrichte recreatie-, migratie- en pendelstudies is inderdaad gebleken dat de „milieuprofielen” van verschillende regio's een belangrijke kracht vormen voor het optreden van een dergelijk patroon (25).

Momenteel doet zich de bizarre situatie voor dat vooral het minder goede stedelijke woon- en leefklimaat een veelheid van negatieve externe effecten veroorzaakt aan gebieden met veel natuurschoon. Gebieden met een aantrekkelijk natuurlijk milieu worden hiervoor min of meer „gestraft” in de vorm van veel recreatiecongestie.

Het komt me voor dat een duidelijker accent op de creatie van dicht bij de steden gelegen volkstuincomplexen en op de bereikbaarheid van bestaande grootschalige recreatiecomplexen per openbaar vervoer nodig is om de weekendpiek in het recreatieverkeer af te knotten.

Het is een verheugende zaak dat in de *Verstedelijkingsnota* de bescherming van ecologische en landschappelijke waarden zoveel aandacht ontvangt. Des te verwonderlijker is het dan ook dat aan de Zuid-Purmer (met een mogelijke aantasting van een uniek gebied als Waterland) en aan de gemeente Houten (met een mogelijke aantasting van het Kromme-Rijn-landschap) in principe een woonfunctie is toebedacht. Hier wrekt zich dat de *Verstedelijkingsnota* niet vergezeld is gegaan van een landschapsnota (wel wordt een structureel schets landschapsgebieden in het vooruitzicht gesteld). Tevens ontbreekt een nota over de gevolgen van het landschaps- en stadsbeleid voor de toch al met moeilijkheden kampende landbouw (bijv. bij achterwege laten van ruilverkaveling).

In dit verband is het nodig om even de vinger te leggen op een uitspraak dat de open ruimte een waardering van de stad uit gezien is voor het niet-verstedelijkte gebied bij die stad (blz. 83). In de eerste plaats wordt hier voorbijgegaan aan het in de ecologie verworven inzicht dat het natuurlijk milieu naast een reeks antropocentrische functies ook een functie „an sich” heeft, die losstaat van de waarde van natuurfuncties voor de mens (26), maar waarvoor hij toch een beheersverantwoordelijkheid heeft. Bovendien acht ik deze uitspraak gevaarlijk omdat zij de open ruimte niet veilig stelt voor het verstedelijkingsproces. Is dat tevens de reden voor het prijsgeven van het gebied Pijnacker-Nootdorp?

In het licht van het voorgaande zou het alleszins redelijk zijn om de oprichting van (eventueel door de overheid gesubsidieerde) stichtingen te overwegen ter bescherming en ter beheer van landschapsschoon en stadschoon. In een dergelijke stichting zouden alle belangengroeperingen zoveel mogelijk vertegenwoordigd moeten zijn. Zo'n milieustichting zou niet alleen moeten zorgdragen voor een gecoördineerd landschaps- en stadsbeleid, maar met name ook met de uitvoering daarvan belast zijn. Hiermee zou tegelijkertijd de werkgelegenheid een goede impuls gegeven zijn. Op de werkgelegenheidsaspecten in het algemeen zal ik in de volgende paragraaf ingaan.

22) J. Margolis, The demand for urban public services, in H. S. Perloff and L. Wingo (eds.), *Issues in urban economics*, John Hopkins Press, Baltimore, 1968, blz. 535-556.

23) G. B. Dantzig en T. L. Saaty, *Compact city*, Freeman, San Francisco, 1973.

24) B. Kruijt, Kosten van stadsvernieuwing, in P. Nijkamp en C. Verhage (red.), *Stedelijk perspectief*, Stenfert Kroese, Leiden, 1975, blz. 105-121.

25) P. Nijkamp, *An impact analysis of environmental attraction profiles and spatial mobility*, Paper Engels Congres Regional Science Association, Londen, 1975.

26) F. Bouma, en S. W. F. van der Ploeg, *Functies van de natuur*, Instituut voor Milieuvraagstukken, Vrije Universiteit, Amsterdam, 1975.

Werkgelegenheid

De *Verstedelijkingsnota* bepleit een integratie van wonen en werken om de mobiliteit af te remmen. Het is inderdaad een respectabel uitgangspunt dat er een zeker kwantitatief en kwalitatief evenwicht tussen beroepsbevolking en werkgelegenheid op regionale schaal dient te zijn (blz. 39).

Het grote probleem is echter dat de *Verstedelijkingsnota* nauwelijks concreet aangeeft hoe de gewenste werkgelegenheid naar de groeisteden en de groeikernen moet worden overgeheveld. De concrete ideeën over woningbouwprogramma's in gebieden, steden en kernen gaan niet vergezeld van concrete ideeën over de te scheppen werkgelegenheid, die nodig is om de taakstelling van de groeikernen en groeisteden te realiseren. Een van de belangrijkste problemen waarop het spreidingsbeleid is stukgelopen, wordt hier dus niet opgelost. Zelfs een *regionaal* werkgelegenheidsbeleid (blz. 233) lost dat probleem niet op, omdat wonen en werken op *stadsgewestelijk* niveau moeten zijn geïntegreerd (wil althans de mobiliteit worden afgeremd).

Uiteraard valt het werkgelegenheidsbeleid onder een ander ministerie, maar het ontbreken van de Structuurnota van Economische Zaken betekent inmiddels een enorme onzekerheidsmarge voor het ruimtelijk beleid. Het is immers maar de vraag of in deze periode van recessie ondernemers bereid zullen zijn om hun bedrijf te verplaatsen naar groeikernen en groeisteden, waarin de agglomeratievoordelen van de Randstad vaak ontbreken. Het is jammer dat in de *Verstedelijkingsnota* het bedrijfsleven (in tegenstelling tot de woningbouw) zo summier wordt behandeld (afgezien van winkels en kantoren), terwijl het een van de fundamenten van het ruimtelijk proces is.

Een mislukking van het werkgelegenheidsbeleid zou dan ook tegelijk een mislukking van het verstedelijkingsbeleid betekenen (blz. 132). Des te opvallender is het dan ook dat verwacht wordt dat een van de belangrijke groeikernen (Almere) niet een werkgelegenheidscentrum zal worden. Terugdringing van de mobiliteit is dus niet overal op consistente wijze als beleidsmotief doorgevoerd.

In dit verband is het zinvol om ook arbeidsintensieve ambachtelijke activiteiten en kleinschalige industrie in de oudere stadswijken te stimuleren. Steun aan buurtwinkels, waaraan beslist behoefte bestaat (27), in plaats van aan grootwinkencentra is zonder meer zinvol.

Het lijkt me alleen maar een „wishful thinking” dat het verstedelijkingsbeleid kan worden gevoerd in het vertrouwen, dat de werkgelegenheid zal volgen (blz. 132). Dit is des te merkwaardiger omdat de migratievergelijking uit het regionale arbeidsmarktmodel van het Centraal Planbureau juist de omgekeerde relatie veronderstelt: de spreiding is daar onder meer een functie van de situatie op de regionale arbeidsmarkt. De samenhang van deze spreiding met verkeer en vervoer zal nu gezien worden.

Infrastructuur

In de *Tweede nota ruimtelijke ordening* werd nog een dicht net van autowegen en spoorwegen voorzien. De *Verstedelijkingsnota* stelt daartegenover dat verdere toename van de mobiliteit geen onontkoombare ontwikkeling is. Een groot deel van het Rijkswegenplan is daarom in de ijskast gezet.

In hoeverre een beheersing van de mobiliteit een reële zaak is, is echter nog een vraag. Allereerst dient het niet te gaan

om een beheersing van de mobiliteit *op zich*, maar om een aantal nadelige effecten van een enorme mobiliteitsvergroting. Het achterwege laten van de ontsluiting van achtergebleven gebieden is bijvoorbeeld nauwelijks te rijmen met de beleidswens tot goede ontplooiingsmogelijkheden voor de achtergebleven gebieden. Daarnaast is het de vraag of het autobezit duidelijk kan worden beïnvloed (28). Een selectieve beïnvloeding van de mobiliteit zou misschien nog ten dele kunnen plaatsvinden door de fiscale aftrekbaarheid van woon-werkverkeer alleen te koppelen aan reizen per openbaar vervoer. Een groot probleem is echter dat de kostenelasticiteit voor diverse vervoerswijzen en voor de verschillende vervoersdoelstellingen nauwelijks bekend zijn.

Het is zeker jammer dat het Structuurschema Verkeer en Vervoer nog ontbreekt, met name ten aanzien van het overloopbeleid. Het is nu bijvoorbeeld nauwelijks duidelijk, waarom wél Purmerend als groeikern wordt aangewezen zonder dat er een directe, adequate railverbinding met Amsterdam komt. De twijfels over de realisatie van een spoorlijn naar Lelystad zijn eveneens illustratief. Zonder een duidelijke keuze voor een snel railvervoer zal niet alleen de mobiliteit per auto niet afnemen, maar wordt ook het overloopbeleid discutabel vanwege de onevenwichtige woon-werkbalans van deze plaatsen.

Het valt te hopen dat de verschillende scenario-experimenten, die door de Rijksplanologische Dienst worden uitgevoerd, de relatie tussen overloop, werkgelegenheid en infrastructuur uitgebreider in de beschouwing zullen betrekken.

Het is tevens jammer dat hier de verschillende ruimtelijke spreidingsalternatieven (incl. de infrastructuur) niet uitgebreider op hun financiële en economische merites zijn gezien. Een economische afweging van kosten en baten (hetzij via een maatschappelijke kosten-batenanalyse, hetzij via een multi-criteria-analyse) zou meer inzicht hebben verschaft in de wenselijkheid en haalbaarheid van alternatieven. Het is overigens een algemeen kenmerk van de *Verstedelijkingsnota* dat de economische aspecten van verstedelijking en spreiding er nogal bekaaid afkomen (met name ook bij de stedelijke renovatiepolitiek en de integratie van het financiële beleid ten aanzien van de gemeenten).

Conclusie

De *Verstedelijkingsnota* is een boeiend en gedegen stuk werk. Zij biedt veel concrete aanknopingspunten om een ruimtelijke nivellering tegen te gaan en een ruimtelijke differentiatie te bereiken.

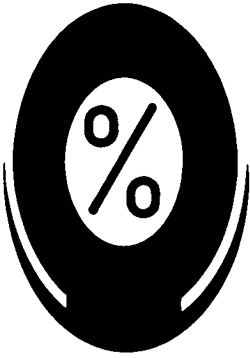
Uit de kanttekeningen die ik hier en daar geplaatst heb is af te leiden dat met name de ruimtelijke werkgelegenheidspolitiek en het overloopbeleid beslist een zwak beeld vertonen. Gelukkig is er nog enige gelegenheid om tijdens de procedure van de planologische kernbeslissingen deze rimpels glad te strijken.

P. Nijkamp

27) J. Buit en E. F. Nozeman, *De Gewenste spatiëring van het voorzieningenapparaat*, Geografisch en Planologisch Instituut, VU, Amsterdam, 1976.

28) J. S. Cramer en M. B. van der Vlis, *Beïnvloeding autobezit*, *Intermediair*, no. 13, 1976, blz. 41-49.

**Indien u niet álles op economisch gebied kunt lezen,
dan kunt u ESB onmogelijk missen.**



Marktonderzoek

DRS. P. S. ZWART

1. Inleiding

In vergelijking met andere functionele gebieden in een organisatie (bijv. financiering, productieplanning) is de belangstelling voor marketing (en mede daardoor voor het marktonderzoek) bij zowel de onderwijsinstellingen als de organisaties in Nederland pas voornamelijk in de laatste decennia ontstaan. Hiervoor zijn twee oorzaken aan te geven 1).

1. Het oplossen van marketingproblemen is moeilijk omdat deze problemen complex van aard zijn. Dit is o.a. te wijten aan het grote aantal variabelen dat we in de beschouwing dienen te betrekken, aan het niet kunnen beheersen van veel van die variabelen door de organisatie, alsmede aan het feit dat we worden geconfronteerd met snelle en vele veranderingen in de omgeving 2).

2. Tot de jaren vijftig hadden we te maken met een maatschappij waarin een organisatie meestal geen problemen ontmoette om producten die men op de markt bracht, af te zetten. De organisaties waren daarom sterk produktgericht.

Omdat de welvaart en mede daardoor het besteedbare inkomen van de consument in Nederland de laatste decennia aanzienlijk is gestegen, zijn producenten met een veelheid van (substituereerbare) producten op de markt gekomen. De consument kan dan ook uit een groot aantal alternatieven kiezen. Het is daarom voor een organisatie van het grootste belang nauwkeurig na te gaan wat de verlangens van de consument zijn. Dit vereist het verrichten van marktonderzoek. We kunnen dus stellen dat de optiek van het handelen van organisaties verschoven is van produktgericht denken naar consumentengericht denken. Daar thans de indruk steeds meer post vat dat het gemiddelde besteedbare inkomen in de nabije toekomst niet of nauwelijks zal stijgen (of misschien wel zal gaan dalen), is het kennen van de wensen en verlangens van de consument voor een organisatie nog belangrijker geworden. Wanneer we bekijken welke methoden in het marktonderzoek worden gehanteerd om te trachten de wensen en verlangens van de consument te weten te komen, zien we dat het marktonderzoek zo'n

vlucht heeft genomen dat er tal van specialismen binnen het marktonderzoek zelf zijn ontstaan.

Welke invloed heeft de „vlucht” van het marktonderzoek in de laatste decennia op de ontwikkeling van de marktonderzoekbureaus in Nederland gehad? 3). Uit de door Van der Zwan verzamelde gegevens blijkt dat de expansie in de uitgaven van organisaties aan marktonderzoek voornamelijk in de jaren 1960-1970 ligt, hetgeen het totale aantal bij marktonderzoekbureaus werkzame personen van 850 (in 1960) tot op 1.425 (in 1970) heeft gebracht. In 1970 werd ongeveer f. 62,5 mln. (uitgedrukt in lopende prijzen) aan marktonderzoek uitgegeven. Deze groei heeft mede veroorzaakt dat er tussen de bureaus een zekere specialisatie heeft plaatsgevonden, en wel naar toepassingsgebied en naar methoden van onderzoek. Dat de groei na 1970 sterk is afgenomen is o.a. te wijten aan conjuncturele factoren. Ook merkt Van der Zwan op dat organisaties gerichter en selectiever marktonderzoek laten verrichten (of zelf verrichten) en dat de beperktheid van het marktonderzoek beter wordt ingezien dan in de eerste jaren waarin onderzoek werd bedreven. Dit laatste geldt voornamelijk voor de grotere organisaties, die in eerste instantie voor de groei in het recente verleden hebben gezorgd. Een eventuele toekomstige groei in de uitgaven aan marktonderzoek moet dan ook voornamelijk in middelgrote en kleinere organisaties worden gezocht.

Ten einde de lezer in staat te stellen een beeld te verkrijgen van het groeiend aantal methoden en technieken die in het marktonderzoek kunnen worden gehanteerd, zullen we deze methoden en technieken in dit artikel in kaart brengen. Daar het onderzoekproces onafhankelijk van de methoden, die worden gehanteerd, kan worden beschreven, zullen we dit proces in paragraaf 2 aan de orde stellen.

2. Het onderzoekproces

Onder marktonderzoek verstaan we het verzamelen en analyseren van gegevens die van belang zijn voor de iden-

tificatie en oplossing van marketingproblemen. Het doel van marktonderzoek is de manager in staat te stellen op basis van informatie beter gefundeerde beslissingen te nemen, zodat een deel van de onzekerheid waarmee hij wordt geconfronteerd, kan worden teruggedrongen. Ten einde het hierboven omschreven doel te realiseren onderscheiden we in het marktonderzoek een aantal stappen. Het systematisch doorlopen van deze stappen wordt het *onderzoekproces* genoemd. Deze stappen zijn 4):

1. formuleren van het probleem;
2. vaststellen van bronnen van gegevens;
3. afwegen van waarde tegen kosten van additionele informatie;
4. verzamelen van additionele gegevens;
5. vaststellen van de steekproef;
6. meten van de variabelen;
7. analyse van de verzamelde gegevens;
8. opstellen van het onderzoekrapport.

De begrippen informatie en gegevens verschillen van elkaar vanwege het feit dat gegevens meestal eerst moeten worden bewerkt alvorens men er informatie aan kan ontlelen. De stappen van het onderzoekproces worden in figuur 1 afgebeeld, waarbij op te merken valt dat de stappen 4, 5 en 6 simultaan plaatsvinden (zie blz. 554).

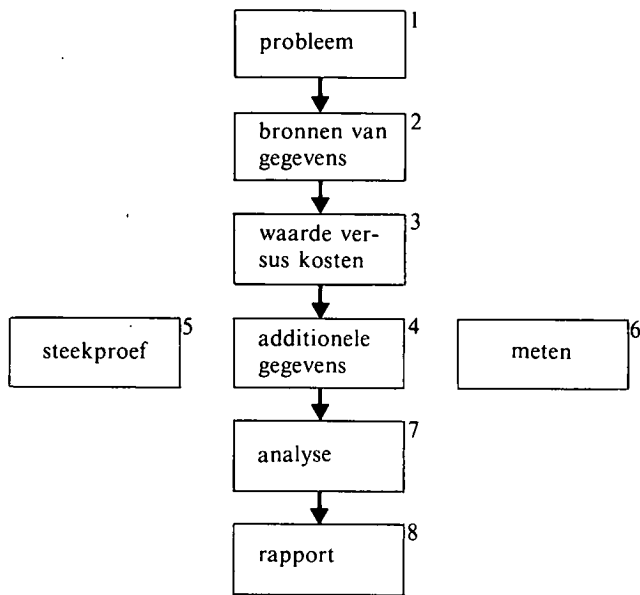
De stappen 1 t/m 6 kunnen we omschrijven als het verzamelen van gegevens. Dit deel van het onderzoekproces wordt in paragraaf 3 beschreven. Het verwerken van de gegevens (de analyse) komt in paragraaf 4 aan de orde.

3. Het verzamelen van gegevens

In deze paragraaf zullen we achtereenvolgens de handelingen nagaan die

- 1) P. S. Zwart, *Methoden van Marktonderzoek*, Elsevier, Amsterdam, 1976, blz. 3.
- 2) R. R. van den Heuvel en P. S. Zwart, *Marketing en omgeving*, ESB, 18 februari 1976.
- 3) A. van der Zwan in samenwerking met D. Huisman, *Haalt het marktonderzoek 1984?* Een analyse van de ontwikkelingsgang en stand van zaken, *Jaarboek van de Nederlandse Vereniging van Marktonderzoekers*, Universitaire Pers, Rotterdam, 1975.
- 4) P. S. Zwart, op. cit., blz. 10.

Figuur 1. Stappen van het onderzoekproces



een marktonderzoeker moet verrichten vanaf het moment dat de marketingmanager met een probleem bij hem komt tot aan de analyse van de verzamelde gegevens (aan de hand van een model). Dit zijn de eerste zes stappen van het onderzoekproces.

3.1. Formuleren van het probleem

Wanneer er in de marketingafdeling van een organisatie sprake is van een probleem — bijv. wordt er een afzetting van één der leidende merken geconstateerd — dan dient het probleem in eerste instantie nauwkeurig te worden omschreven. Het probleem kan van dien aard zijn dat de manager een diepgaand (en daardoor meestal tijdrovend) onderzoek verlangt, maar het is evengoed denkbaar dat een globale beschrijving van de factoren die met het probleem te maken hebben, voldoende is. De termijn waarop beslissingen dienen te worden genomen, speelt hierbij een grote rol. De manager dient dus het doel van het onderzoek te formuleren. Gegeven het doel van het onderzoek bepaalt de marktonderzoeker de methode en de procedure om de benodigde gegevens te verkrijgen (de onderzoekopzet). Om echter zinvol te kunnen bepalen welke gegevens nodig zijn, dient de onderzoeker reeds een idee te hebben over de manier waarop de gegevens zullen worden verwerkt. Hiertoe is het aan te bevelen een model te construeren zonder dat men zich evenwel tot één mogelijkheid dient te beperken 5).

3.2. Vaststellen van bronnen van gegevens

Aangezien de onderzoeker in de eerste stap heeft aangegeven welke gegevens

hij wil verzamelen om het doel van het onderzoek te realiseren, probeert hij in eerste instantie secundaire bronnen aan te boren. Dit zijn bronnen die gegevens bevatten die reeds eerder voor een ander (veelal algemener) doel zijn verzameld. Dit kunnen interne bedrijfsgegevens zijn en/of gegevens verzameld door anderen buiten het bedrijf (bijv. CBS, Centraal Planbureau). In dit verband is het van belang op te merken dat in Nederland gegevens worden verzameld over o.a. distributie, prijzen, marktaandeel, reclame-uitgaven, voorraden van een groot aantal merken en producten; dit geschiedt op een continue basis met behulp van consumenten- en detailistenpanels 6). Deze bronnen worden het eerst aangeboord, omdat het verzamelen van secundaire gegevens relatief goedkoop is en vaak snel kan plaatsvinden. Blijkt nu dat deze gegevens voldoende zijn om het gestelde doel van het onderzoek te bereiken, dan worden geen aanvullende (primaire) gegevens verzameld en gaan we de gegevens in stap 7 analyseren op basis van het in de eerste stap geconstrueerde model 7). Is dit echter niet het geval, dan dient de marktonderzoeker de volgende vraag te stellen.

3.3. Weegt de waarde van additionele informatie wel op tegen de kosten die nodig zijn om die informatie te verkrijgen?

Het probleem van „waarde versus kosten van informatie” kunnen we als volgt in een vergelijking weergeven 8):

$$NVW = (VW_0 - VW) - C$$

waarin:

NVW = de netto-waarde van het onderzoek;

VW_0 = de verwachte waarde van de beslissing, gemaakt met behulp van oorspronkelijke en additionele gegevens;

VW = de verwachte waarde van de beslissing, alleen gemaakt op basis van oorspronkelijke gegevens;

C = de kosten van het verzamelen van additionele gegevens, waaruit (additionele) informatie wordt verkregen.

Het verschil tussen VW_0 en VW is op te vatten als een indicatie voor de mate waarin de onzekerheid bij het beslissen door middel van additioneel onderzoek kan worden gereduceerd. Met behulp van de Bayesiaanse analyse kunnen we trachten de grootte (en op zijn minst het teken) van NVW te bepalen. Ondanks het feit dat er een aantal praktische bezwaren zijn aan te voeren tegen de Bayesiaanse analyse, mogen we stellen dat ze een belangrijke bijdrage levert tot het geven van een antwoord op de vraag: wat is de waarde van de informatie? Indien zou blijken dat het verzamelen van additionele gegevens uit kostenoverwegingen verantwoord is (dit betekent een positieve NVW), volgt stap 4.

3.4. Het verzamelen van additionele gegevens

We onderscheiden twee methoden om deze gegevens te verkrijgen, te weten via communicatie (het interview) en via observatie (het waarnemen). Ten aanzien van interviews merken we op dat ze aan de hand van drie criteria kunnen worden geclassificeerd, nl.:

- de mate waarin het interview is gestructureerd;
- de mate waarin de bedoeling van de gestelde vragen duidelijk is voor degenen die wordt ondervraagd;
- de methoden die men gebruikt om te communiceren 9).

Het observeren vatten we in de ruimste zin van het woord op. Vandaar dat we observeren op mensen en op „materiële zaken” kunnen betrekken. Het waarnemen van materiële zaken (zoals verkopen, prijzen, verpakkingen en reclame-uitgaven) kunnen we weer

5) Zie P. S. H. Leeftang (red.), *De marketingman aan het computerstuurwiel*, workingpaper, Interfaculteit Bedrijfskunde, Delft, 1975.

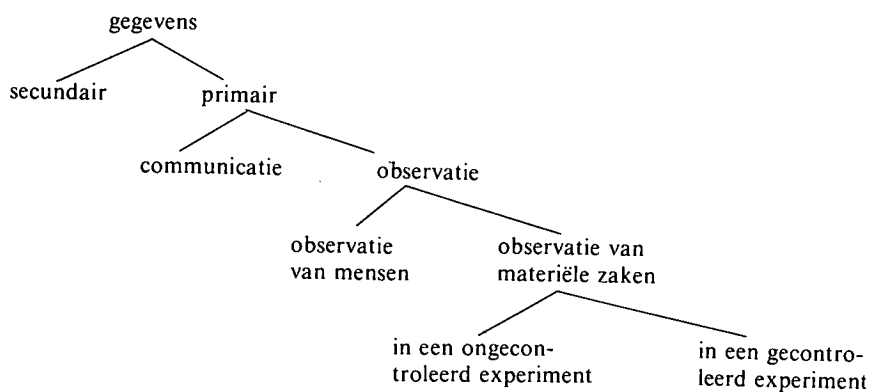
6) Bureaus die zich hiermee speciaal bezighouden zijn bijv. Nielsen, Attwood, Intomart, Cebuco.

7) Wellicht ten overvloede zij opgemerkt dat we onder primaire gegevens verstaan de gegevens die speciaal voor dit onderzoek moeten worden verzameld.

8) W. B. Wentz, *Marketing research: management and methods*, Harper and Row, New York, 1972, blz. 37.

9) Ter vereenvoudiging vatten we het interview en de enquête als synoniemen op.

Figuur 2



onderverdelen in twee situaties, nl. het waarnemen in een ongecontroleerd experiment en het waarnemen in een gecontroleerd experiment. In figuur 2 geven we het verzamelen van zowel secundaire als primaire gegevens weer (10). Wat betreft het waarnemen van materiële zaken in een ongecontroleerd en gecontroleerd experiment en het verschil tussen deze experimenten verwijzen we naar de ruime hoeveelheid literatuur die op het terrein van marktonderzoek is verschenen (11). Welke wijze van gegevensverzamenen we kiezen, hangt af van de in de eerste stap gekozen onderzoekopzet(ten). Het gaat in deze stap om het verkrijgen van additionele gegevens.

3.5. Het vaststellen van de steekproef

Het verzamelen van additionele gegevens noodzaakt de onderzoeker bijna altijd tot het trekken van een steekproef uit de (relevant geachte) populatie, omdat het uit kosten oogpunt en uit tijds-overwegingen niet mogelijk is de gehele populatie te onderzoeken. Onderwerpen die we in dit verband kunnen noemen, zijn:

- de manier van steekproeftrekken (waarbij het aselekt trekken het meest frequent voorkomt);
- het doen van uitspraken over de populatie op grond van de steekproefresultaten (via het schatten of het toetsen van hypothesen);
- het bepalen van de grootte van de steekproef.

Voor de bepaling van de omvang van een steekproef dienen we (volgens de theorie) de standaarddeviatie van de populatie te kennen (12). Daar we deze in de praktijk niet kennen, moet er naar een andere oplossing worden gezocht. Hiertoe leent zich de volgende aanpak. Kies een willekeurige steekproefgrootte en bepaal achteraf via de standaarddeviatie van de getrokken steekproef of aan de nauwkeurigheidseis (gegeven een betrouwbaarheidspercentage) is voldaan. Blijkt de steekproef te klein te zijn

geweest, dan kunnen we óf de nauwkeurigheidseis en/of het betrouwbaarheidspercentage verruimen óf we moeten de steekproef alsnog groter maken.

3.6. Het meten van de variabelen

De additionele gegevens die we op de een of andere manier willen verzamelen moeten meetbaar zijn, waarbij we meten (schalen) in ruime zin bedoelen. We kunnen in dit verband vier niveaus waarop we meten (vier schaaltypen) onderscheiden, nl. de nominale schaal, de ordinale (rangorde-)schaal, de interval-schaal en de ratioschaal. We zullen nu elk schaaltype in het kort karakteriseren.

- Een nominale schaal is een schaal waarbij de getallen alleen dienen als etiketten voor het identificeren van de te onderscheiden objecten (bijv. de rugnummers van een voetbalteam).
- Bij een ordinale schaal kunnen we de te meten objecten een rangorde geven ten aanzien van een bepaalde eigenschap (bijv. het geven van een rangorde aan vijf verschillende soorten likeur op basis van hun zoetheid).
- Een interval-schaal heeft de eigenschap dat de afstanden tussen opeenvolgende waarden gelijk zijn (m.a.w. gelijke intervallen). Een voorbeeld is het meten van de temperatuur (in graden Celsius).
- Bij een ratioschaal zijn niet alleen de intervallen gelijk, maar is er tevens sprake van een vast nulpunt (bijv. het gewicht van een produkt in kg) (13).

In de inleiding hebben we reeds gezien op het belang van het kennen van de wensen van de consument. Een manier om achter deze wensen te komen is het meten ervan met behulp van variabelen als perceptie, motivatie en attitude (dit zijn voorbeelden van interveniërende variabelen) (14). Het meten van dit soort variabelen (die psychologisch en/of sociaal-psychologisch van aard zijn) doen we met behulp van schaaltechnieken. Hieronder verstaan we technieken waarmee we kunnen meten. Vanwege de grote vlucht die het gebruik

van vooral multidimensionale schaaltechnieken heeft genomen, is het in meer of mindere mate gebruik maken van deze geavanceerde technieken één van de criteria geworden waarop specialisatie bij de marktonderzoekbureaus heeft plaatsgevonden. Enkele (één-dimensionale) schaaltechnieken zijn: Thurstone's model van vergelijkende beoordeling en de semantische differentiaal (van Osgood) (15).

In het onderzoekproces zijn we nu bij de stappen 7 en 8 aangeland, nl. de analyse van de verzamelde gegevens en het rapporteren aan de opdrachtgever. De analysestap komt in de volgende paragraaf ter sprake, terwijl we ten aanzien van het rapporteren willen volstaan met de opmerking dat het rapport dient te beantwoorden aan de doelstelling en dat het is afgestemd op degene(n) voor wie het is bestemd.

4. Analyse van de gegevens

Het doel van marktonderzoek is gegevens in de gewenste vorm voor het management van een organisatie beschikbaar te stellen. Gegevens hebben betrekking op variabelen. In deze paragraaf trachten we een overzicht te geven van de analysetechnieken (en toetsen) die we in het marktonderzoek tegen kunnen komen, zonder evenwel te pretenderen volledig te willen zijn. We delen de technieken in met behulp van de volgende criteria (16):

- het doen van uitspraken over één variabele of over de samenhang tussen twee of meer variabelen;
- het wel of niet splitsen van de variabelen in (een) afhankelijke en (een) onafhankelijke variabele(n);

10) Gewijzigd ontleend aan P. S. Zwart, op. cit., blz. 14.

11) Het is ook mogelijk in een gecontroleerd experiment naast het waarnemen van materiële zaken het gedrag van mensen te observeren. Zie o.a. P. E. Green en D. S. Tull, *Research for marketing decisions*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1970; P. S. Zwart, op. cit., hfst. 6.

12) De steekproefgrootte wordt nl. berekend uit de formule $\frac{k \cdot \sigma}{n} = a$, waarbij k de betrouw-

baarheid van de uitspraak aangeeft, σ de standaarddeviatie van de populatie, n de steekproefomvang en a de afwijking t.o.v. het steekproefgemiddelde.

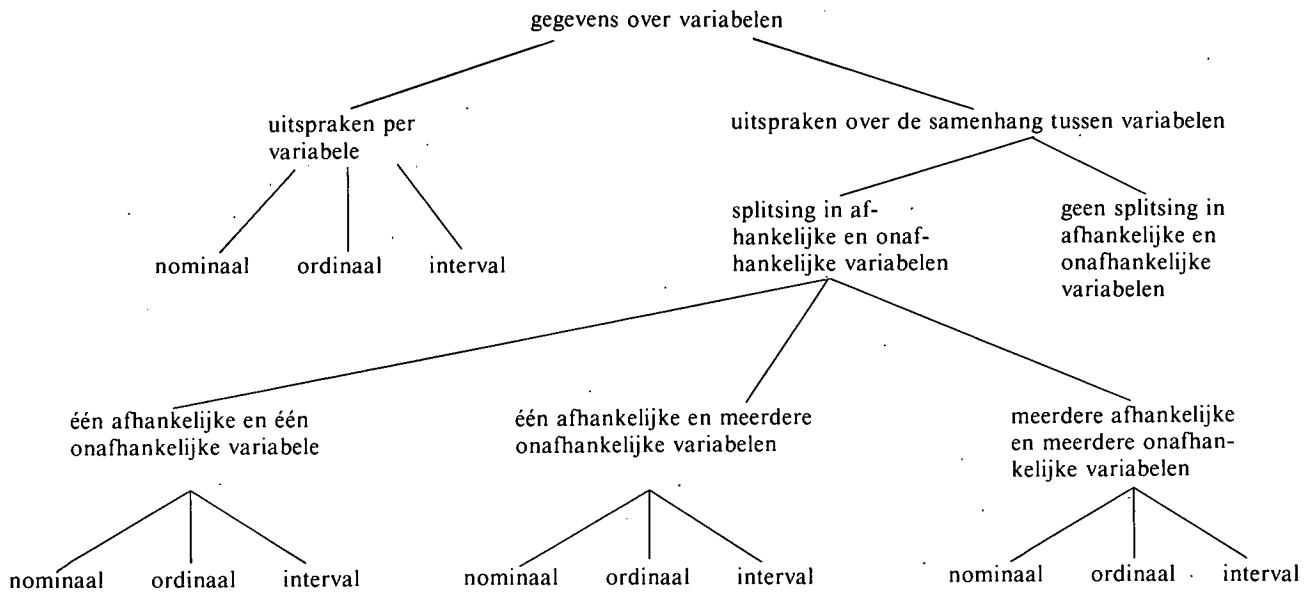
13) Als we in het spraakgebruik hebben over meten, dan doelen we op het meten op een ratioschaal.

14) R. R. van den Heuvel en P. S. Zwart, op. cit.

15) Daarnaast kunnen we noemen: de schaaltechniek van Likert, de schaaltechniek van Guttman, de sorteertechniek van Stephenson en de subjectieve beoordelingsschaal van Thurstone en Chave.

16) Andere criteria zouden kunnen zijn: het doel van het onderzoek, de aard van de relaties en het feit of we ons op variabelen of op objecten richten; zie P. E. Green en D. S. Tull, op. cit., blz. 318.

Figuur 3



- het aantal afhankelijke en onafhankelijke variabelen;
- de wijzen waarop we de variabelen meten.

In figuur 3 laten we zien waartoe deze indeling leidt. Wanneer we spreken over een interval-geschaalde variabele, dan bedoelen we daarmee dat deze variabele *ten minste* interval-geschaald is. Hij kan dus ook ratiogeschaald zijn. In de volgende subparagrafen zullen we hoofdzakelijk volstaan met het noemen en indelen van de verschillende technieken en toetsen op basis van de genoemde criteria.

4.1. Uitspraken over één variabele

Deze uitspraken kunnen betrekking hebben op het comprimeren van de gegevens betreffende een variabele en/of op het toetsen van hypothesen omtrent de uitkomsten van die variabele (17).

Opgemerkt dient te worden dat elke statistische behandeling met betrekking tot een nominaal geschaalde variabele ook kan worden uitgevoerd bij een „hoger” geschaalde variabele (een ordinaal- of interval-geschaalde variabele). Van een interval-geschaalde variabele kunnen we dus naast het gemiddelde en de spreiding bijv. de mediaan en de modus aangeven. Deze uitspraak geldt tevens voor de volgende subparagrafen,

waarin we naar de samenhang tussen variabelen zullen kijken.

4.2. Uitspraken over de samenhang tussen variabelen (18)

Bij het aangeven van de samenhang (het verband) tussen variabelen kunnen we een onderscheid maken in enerzijds het toetsen of er überhaupt sprake is van een verband en anderzijds het bepalen (via een coëfficiënt) van *de mate* van het verband (19). Hoe we de mate van het verband trachten vast te stellen, geven we meestal in de volgende tabellen (zie tabel 2, 3 en 4) aan, door de naam van de analyse te noemen die we daarbij gebruiken (bijv. de correlatie-analyse leidt tot de correlatiecoëfficiënt, die de mate van het verband tussen variabelen aangeeft).

We kunnen een tweetal redenen noemen voor het feit dat de tabellen 2, 3 en 4 een aantal „lege plekken” vertonen. In de eerste plaats beogen we met dit artikel alleen een overzicht te geven van de meer bekende technieken en toetsen en ten tweede merken we nogmaals op dat een statistische behandeling met betrekking tot „lager” geschaalde variabelen ook bij „hoger” geschaalde variabelen kan worden gebruikt.

4.2.1. De samenhang tussen één afhankelijke en één onafhankelijke variabele

In tabel 2 geven de chi-kwadraattoets (χ^2), de tekentoets en de toetsen behorende bij de variantie-analyse (o.a. de F-toets) aan of er verband tussen de variabelen bestaat en geven de contingeringscoëfficiënt, de rangcorrelatiecoëfficiënt en de enkelvoudige correlatiecoëfficiënt *de mate* van het verband aan (20).

4.2.2. De samenhang tussen één afhankelijke en meerdere onafhankelijke variabelen

De nominaal geschaalde afhankelijke variabele dienen we in tabel 3 op te vatten als een dichotome variabele. We staan in het kort stil bij de in tabel 4.3 genoemde AID-techniek (21). AID staat voor Automatic Interaction Detection en is een vrij recent ontwikkelde techniek om de samenwerking tussen één afhankelijke variabele (interval-geschaald) en meerdere onafhankelijke variabelen (die nominaal, ordinaal en interval-geschaald mogen zijn) vast te stellen. Deze techniek is erg geschikt om de onderzoeker een eerste indruk te geven van de belangrijkheid van de onafhankelijke variabelen ter verklaring van de afhankelijke variabele. Het aantal

Tabel 1

Meetniveau	Comprimering	Toetsing
nominaal	frequentietabel, modus	binomiale toets, χ^2 -toets
ordinaal	percentielen, mediaan	run-toets Mann-Whitney-toets (twee onafhankelijke groepen) Kruskal-Wallis-toets (meerdere onafhankelijke groepen)
interval (+ ratio)	gemiddelde, spreiding	z-toets, t-toets

17) Zie voor het toetsen van hypothesen voor ten minste interval-geschaalde variabelen M. L. Wijvekate, *Verklarende statistiek*, Het Spectrum, Utrecht, 1972 en voor nominaal en ordinaal geschaalde variabelen S. Siegel, *Nonparametric statistics*, McGraw Hill, New York, 1956.

18) P. E. Green en D. S. Tull, op. cit.; S. Siegel, op. cit.

19) Op het onderscheid tussen associatieve en causale verbanden, dat in dezen mede van belang is, gaan we hier niet nader op in.

20) Het toetsen vindt hier plaats in een gecontroleerd experiment.

21) J. A. Sonquist, *Multivariate model building*, Institute for social research of the University of Michigan, 1970.

Tabel 2

Afhankelijke variabele	Onafhankelijke variabele		
	nominaal	ordinaal	interval
nominaal	χ^2 -toets contingenteringscoëfficiënt		
ordinaal	tekentoeft (twee groepen) variantie-analyse van Friedman (meerdere groepen)	rangcorrelatie- coëfficiënt (van Kendall en Spearman)	
interval	variantie-analyse		enkelvoudige correlatie- en regressie-analyse

Tabel 3

Afhankelijke variabele	Onafhankelijke variabelen		
	nominaal	ordinaal	interval
nominaal			enkelvoudige discriminant- analyse
ordinaal		de W-rangcorrelatie- coëfficiënt van Kendall	
interval	variantie-analyse AID regressie met dummy-variabelen		meervoudige regressie- en correlatie-analyse

Tabel 4

Afhankelijke variabelen	Onafhankelijke variabelen		
	nominaal	ordinaal	interval
nominaal	canonische correlatie met dummy-variabelen		meervoudige discriminant- analyse
ordinaal			
interval	meervoudige variantie- analyse		canonische correlatie

waarnemingen dient groot te zijn in vergelijking met bijv. regressie-analyse. Daarentegen zijn de vooronderstellingen van AID veel minder stringent dan die van vergelijkbare technieken in deze klasse. Men doet er goed aan de AID-techniek in combinatie te gebruiken met andere technieken (zoals regressie- en discriminantanalyse).

4.2.3. De samenhang tussen meerdere afhankelijke en meerdere onafhankelijke variabelen 22)

Om de „lege plekken” in tabel 4 op te vullen kunnen we ordinaal geschaalde variabelen interpreteren als zijnde interval-geschaalde variabelen. Bij het interpreteren van de uitkomsten dienen we dan wel enige voorzichtigheid in acht te nemen.

4.3. De samenhang tussen variabelen (zonder een onderscheid te maken naar afhankelijke en onafhankelijke variabelen) 23)

We onderscheiden hierbij een drietal technieken (of verzameling van tech-

**Deze rubriek wordt verzorgd door
de Afdeling Bedrijfseconomie van de
Rijksuniversiteit te Groningen**

nicken), te weten factoranalyse, clusteranalyse en multidimensionale schaaltechnieken.

Bij *factoranalyse* gaan we meestal uit van interval-geschaalde variabelen, maar het gebruik van ordinaal geschaalde variabelen is tot op zekere hoogte toegestaan. Het doel van de analyse is het oorspronkelijke aantal variabelen te vervangen door een nieuw stelsel van variabelen (factoren) die zoveel mogelijk ongecorrleerd zijn. Hierbij geldt het volgende:

- de nieuwe variabelen zijn kleiner in aantal dan de oorspronkelijke variabelen;
- men streeft ernaar een minimum aan informatie te verliezen bij het reduceren (c.q. vervangen) van de oorspronkelijke variabelen.

We moeten factoranalyse niet zien als een techniek die met bijv. de correlatie-

en regressie-analyse concurreert, maar als een soort voorbereiding van het databestand ten einde de zojuist genoemde technieken gemakkelijker te kunnen uitvoeren.

Bij *clusteranalyse* gaat het in de eerste plaats om „objecten” en niet om variabelen. De onderzoeker veronderstelt dat tussen de objecten een zekere heterogeniteit bestaat, maar dat er karakteristieken zijn (variabelen) op basis waarvan de objecten in klassen (clusters) zijn in te delen. Het doel van clusteranalyse is de populatie op te delen in groepen, zodanig dat elk object meer op de objecten in zijn groep lijkt dan op alle andere objecten in de populatie op basis van een aantal karakteristieken. De clusteranalyse kan goed worden gebruikt om marktsegmentatie toe te passen.

Onder *multidimensionale schaaltechnieken* ten slotte rekenen we een verzameling technieken (o.a. metrische en niet-metrische technieken) die beogen objecten (stimuli of respondenten) in een meerdimensionale ruimte te meten (plaatsen). Met name de niet-metrische technieken — die als invoer ordinaal of zelfs nominaal geschaalde variabelen hebben — zijn sterk in ontwikkeling.

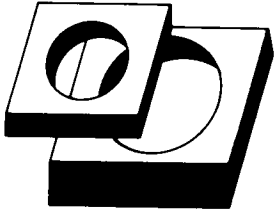
5. Slotopmerkingen

In dit artikel hebben we in vogelvlucht het marktonderzoek besproken. Uit het voorgaande kunnen we enkele conclusies afleiden.

- Een organisatie dient in de huidige tijd consumentengericht in plaats van produktgericht te zijn. Dit heeft tot gevolg dat het verrichten van marktonderzoek een noodzaak is geworden voor elke organisatie.
- De „vlucht” die in het marktonderzoek heeft plaatsgevonden, heeft ertoe geleid dat er tussen de marktonderzoekbureaus een zekere specialisatie is ontstaan naar toepassingsgebieden.
- Daar organisaties zijn geïnteresseerd in het handelen van de mens (ter verklaring van z'n gedrag) wordt binnen het marktonderzoek steeds meer aandacht besteed aan variabelen van psychologische en sociaal-psychologische aard.
- Om deze „kwalitatieve” variabelen te kunnen meten zijn schaaltechnieken ontwikkeld. Ook de groei in de ontwikkeling en toepassing van deze (voornamelijk multidimensionale) schaaltechnieken heeft tot specialisatie binnen de onderzoekbureaus geleid.

P. S. Zwart

22) P. E. Green en D. S. Tull, op. cit.
23) P. S. Zwart, op. cit., blz. 152 e.v.



De vermoeidheid van de bureaucratie

D. A. P. W. VAN DER ENDE

De bureaucratie is moe, het elan is eruit. Dat is de overheersende indruk na lezing van het verslag van de Algemene Rekenkamer over het jaar 1975. Volgens een gemaakte berekening duurt het gemiddeld 41 weken eer de Rekenkamer antwoord van de Ministeries krijgt op de door haar gemaakte opmerkingen. In de helft van de gevallen moest zij langer dan een half jaar op een reactie wachten. In bijna 10% van de gevallen duurde het langer dan twee jaar eer zij een definitief antwoord ontving. Het gaat echter niet alleen om het beantwoorden van de door de Rekenkamer gestelde vragen. Op verscheidene terreinen van overheidsactiviteit constateert het Rekenkamerverslag een achterstand in de werkzaamheden. Al lezende gaat men zich afvragen of er niet sprake is van een algemene vertraging in de functionering van de overheidsdienst.

Ambtelijk bekijken

Tien jaar na de totstandkoming, in 1966, van de nieuwe pensioenwet voor ambtenaren zijn de in die wet voorgeschreven regelen voor het beheer van het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds nog niet vastgesteld. Toegezegd was dat het tarief voor inlichtingen uit het kentekenregister motorrijtuigen per 1 januari 1975 met 20% zou worden verhoogd. Het is nog steeds niet gebeurd. Het argument is dat de zaak omstreeks oktober 1974 is geautomatiseerd, en dat er daardoor een nieuwe kostprijs moet worden berekend. Dit wist men al toen men de tariefverhoging toezegde. In 1966 werd geconstateerd dat de Directie Bruggen van de Rijkswaterstaat kosten kan besparen door minder voorraden beton- en constructiestaal aan te houden. De toenmalige minister voelde daar wel voor, maar het moest eerst ambtelijk worden bekeken. Dit ambtelijk bekijken duurt nog steeds voort. Reeds vanaf 1972 dringt de Rekenkamer aan op nieuwe contracten met medische specialisten voor de behandeling van burgerpatiënten in militaire ziekenhuizen. Tot dusverre zonder resultaat.

Bedrijfsvoering universiteiten

In het bijzonder trekken de moeilijkheden bij de universiteiten en hogescholen de aandacht. We hebben hier te maken met instellingen met een moderne bestuursvorm, slechts weinig jaren geleden ingevoerd. Men zou kunnen ver-

wachten dat die bestuursvorm is aangepast aan de behoeften van deze tijd en een vlot en efficiënt functioneren van die instellingen mogelijk maakt. Uit het Rekenkamerverslag krijgt men een andere indruk. Ultimo 1974 waren bij 5 van de 12 universiteiten en hogescholen de jaarrekeningen tot en met 1970 goedgekeurd, bij 3 de jaarrekeningen tot en met 1969 en bij 4 de jaarrekeningen tot en met 1967. Ultimo 1975 was men nog even ver. Op 1 februari 1974 vroeg staatssecretaris Klein aan de stichting Delftse studentenhuisvesting inlichtingen naar aanleiding van in een accountantsrapport gemaakte opmerkingen. De staatssecretaris heeft nog steeds geen antwoord. In 1965 vroeg de toenmalige minister van onderwijs aan de academische raad of in verband met het geringe aantal studenten de studie in de aardwetenschappen aan de vier openbare universiteiten moet worden gehandhaafd. Negen jaar later, in 1974, liet de huidige staatssecretaris weten dat hij optimistisch was over het verloop der concentratieplannen. Sindsdien werd niets meer vernomen. Van 1967 af is de Rekenkamer in correspondentie met de opeenvolgende ministers van onderwijs over octrooi- en auteursrechten op bij universiteiten en hogescholen gedane uitvindingen c.q. uitgegeven publikaties. Er is nog maar weinig voortgang geboekt. In 1971 vroeg het college nadere richtlijnen vast te stellen voor de bezoldiging van student-assistenten. Het laatste antwoord dateert van januari 1973. Het hield in dat er nog onvoldoende gelegenheid was geweest om met de

vakorganisaties te praten. In 1966 wees de rekenkamer erop, dat er volgens de wet een regeling moet komen voor de rechtspositie van het personeel van rijksuniversiteiten en hogescholen. De regeling is er nog niet en zal nog wel geruime tijd op zich laten wachten. Begin 1972 maakte de Rekenkamer de minister van Onderwijs en Wetenschappen erop attent dat de bij een aantal universiteiten beschikbare apparatuur voor de productie van vloeibaar helium maar weinig wordt benut. Anderhalf jaar later kwam het antwoord dat enkele ambtenaren „een oriëntatie uitvoeren omtrent de in het geding zijnde problematiek”. Intussen is ook de vaste commissie voor de rijksuitgaven uit de Tweede Kamer er zich mee gaan bemoeien. Binnen enkele maanden worden de resultaten van het onderzoek verwacht.

Deze gevallen overziende, en zij vormen slechts een keuze uit hetgeen de Rekenkamer vermeldt, vraagt men zich af of bij het ontwerpen van de nieuwe bestuurlijke organisatie voor de universiteiten en hogescholen voldoende aandacht is besteed aan de eisen waaraan deze grote en kostbare, met overheids-gelden gefinancierde, instellingen uit een oogpunt van efficiënte bedrijfsvoering behoren te voldoen. Mogelijk is het accent wat eenzijdig gevallen op de democratie, en heeft men bij het realiseren van de democratie meer gedacht aan de belangen van de deelnemers aan het onderwijsproces dan aan de belangen van hen die de netto-kosten moeten betalen.

Hard werkende ambtenaren

Met name in zijn mondelinge toelichting op het verslag legde de voorzitter van de Rekenkamer, Drs. H. Peschar, er de nadruk op dat de traagheid bij het afdoen der zaken zeker niet altijd aan de ambtenaren kan worden geweten. Op alle niveaus van het ambtelijke apparaat treft men veel ambtenaren aan die erg hard werken en zich volledig voor de zaken inzetten. In het verslag zelf wordt de uitspraak van de externe accountant van de PTT aangehaald, dat

in toenemende mate een beperkt aantal deskundige en capabele krachten een proces in gang moet houden, waarbij zij onmogelijk zowel aan de kwantitatieve eisen tegemoet kunnen komen, alsook tegelijk de nodige controle op kwaliteit kunnen handhaven.

Kennelijk is het dus zo, dat men op vele plaatsen in de overheidsdienst een beperkt aantal deskundige en hard werkende ambtenaren aantreft, en dat die de zaken kwantitatief en kwalitatief niet goed meer aan kunnen. Het eerste waar men dan aan denkt is uitbreiding van dat beperkte aantal deskundige en hard werkende ambtenaren. In bepaalde gevallen zal dat ook wel nodig zijn. In de eerste plaats bij de Rekenkamer zelf. Het is een vreemde zaak, zo merkt de Rekenkamer op, dat men ondanks de grote werkloosheid er niet in slaagt de vacatures te vervullen. In dit verband lijkt het mij vreemd dat — blijkens een in het Rekenkamerverslag aangehaalde mededeling van de minister van Binnenlandse Zaken — ervaring één van de eisen is die men bij de vervulling van veel functies meent te moeten stellen. Men zou denken dat als men erin slaagt een bekwaam iemand aan te trekken de ervaring vanzelf wel komt. Dat is alleen maar een kwestie van tijd.

Kwalen van de bureaucratie

Betwijfeld moet echter worden of alle kwalen van de bureaucratie zouden kunnen worden genezen door steeds maar meer ambtenaren aan te stellen. Uit de uitspraak van de accountant van de PTT is af te leiden dat er naast het beperkte aantal deskundige en capabele ambtenaren blijkbaar andere ambtenaren zijn, die niet in alle opzichten voldoen aan de eisen die in het belang van een goed functioneren van de overheid moeten worden gesteld. Dit kan aan hen zelf liggen, maar ook aan de wijze van functioneren van de overheid: de organisatie, de werkomstandigheden, de mogelijkheden om initiatieven te ontwikkelen enz. Over de betekenis van dergelijke factoren bij het overheidsgebeuren is eigenlijk nog niet zoveel nagedacht.

Het Rekenkamerverslag wijst m.i. in de goede richting wanneer het opmerkt dat een bewindsman als regel niet kan beslissen zonder eerst nadere informatie te hebben ingewonnen. „Door de toenemende onderlinge verwevenheid van de overheidsactiviteiten en het steeds meer complexe karakter van de besluitvorming neemt deze factor in betekenis toe”. De zaken zijn langzamerhand zo ingewikkeld geworden dat ze niet meer goed in de hand zijn te houden. De overheidsdienst gaat dan niet meer functioneren zoals hij dat eigenlijk behoort te doen. Als voorbeeld — er zijn er heel wat meer in het verslag te vinden —

kan het besluit worden genoemd de centrale voorzieningen en de A-faculteiten van de Universiteit van Amsterdam in de binnenstad te concentreren. Die beslissing heeft ertoe geleid, dat verschillende belangrijke uitgaven zijn gedaan waarvan men zich achteraf moet afvragen of zij wel verantwoord zijn.

Veranderingen geven maar last

Bij voorzieningen die niet aan het marktmechanisme zijn onderworpen, bestaat van nature al een zekere neiging om bestaande voorzieningen maar te handhaven, ook wanneer de noodzaak daartoe is weggevallen. Het aanbrengen van veranderingen in het bestaande geeft altijd een hoop last. En als er dan al veranderd moet worden, dan graag zo min mogelijk. In een situatie waarin alles steeds ingewikkelder en minder overzichtelijk wordt, neemt die neiging nog toe. Deze gevallen zijn in de praktijk bijzonder moeilijk te traceren en waar te maken. De Rekenkamer is er echter in geslaagd een aantal gevallen naar voren te brengen waarin deze situatie vrij duidelijk aanwezig is.

Deze rubriek wordt verzorgd door het Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven

Twee voorbeelden. Toen voor opnemingen in het tehuis voor gepensioneerde koloniale militairen „Bronbeek” niet genoeg gegadigden meer kwamen, werd besloten de opnemingen niet langer te beperken tot gewezen militairen die in de koloniën hadden gediend. Desondanks loopt het aantal inwonenden terug. De personeelsbezetting daarentegen neemt toe. De verhouding tussen personeelsleden en verzorgden nadert de één op één.

De marine beschikt in Den Helder over een ziekenboeg. Het gebouw is verouderd. Men wil een nieuwe ziekenboeg bouwen. De Rekenkamer vroeg, op grond van verkregen inlichtingen van het gemeentebestuur van Den Helder, of de zieke marinemensen niet in de burgerziekenhuizen aldaar konden worden opgenomen. Nee, zei de marine, in de ziekenboeg is sprake van niet-specialistische zorg, terwijl in ziekenhuizen bedrijfsgerichte specialistenzorg wordt verstrekt. Waarop de Rekenkamer weer vroeg waarom die ziekenboeg met niet-specialistische zorg dan moet beschikken over een medische, poliklinische afdeling, een röntgenafdeling, een laboratorium voor chemisch-bacteriologische onderzoeken en een kleine chirurgie- annex centrale sterilisatie-afdeling. Op het antwoord wordt nog gewacht.

Bijproduct van boekhoudcontrole

In het vorenstaande zijn enkele vrij willekeurig gekozen gevallen uit het Rekenkamerverslag aangehaald; zij betreffen natuurlijk slechts enkele aspecten van het probleem waar het hier om gaat: het functioneren van de bureaucratie in onze tijd. Om hierin een beter inzicht te krijgen, en na te gaan hoe daarin verbetering is te brengen is een grondig onderzoek nodig.

De zaak is het wel waard. De onderwerpen die de Rekenkamer in haar verslag aan de orde stelt betreffen zelden zaken van actueel politiek belang. Maar de f. 78 mrd. die dit jaar op de rijksbegroting zijn gebracht, worden voor een groot deel ook uitgegeven voor aangelegenheden zonder groot actueel politiek belang. Juist de overheidsuitgaven die weinig of niet in de publiciteit komen, en waarop het dus moeilijk is kritiek te leveren, kunnen belangrijke mogelijkheden voor bezuinigingen inhouden.

Het Rekenkamerverslag brengt talrijke gevallen van een minder doelmatig geld uitgeven naar voren, maar de werkzaamheden van het college zijn daar toch niet in de eerste plaats op gericht. Als onze indruk juist is, is de doelmatecontrole toch nog altijd min of meer een bijproduct van de meer boekhoudkundige rechtmatigheidscontrole. Wat er elk jaar aan gevallen van onvoldoende doelmatigheid naar voren komt, is dus in zekere zin een verrassing. Hieruit valt o.i. te concluderen dat er daarnaast plaats is voor meer specifiek op de doelmatigheid gerichte onderzoeken.

Bezuinigingen zonder politieke pijn

Bij de bespreking van het verslag over 1974 bepleitte ik dat „het parlement er meer aan gaat trekken”. Het is een op het eerste gezicht vreemde zaak, dat in Engeland een commissie uit het parlement een half jaar met het Rekenkamerverslag bezig is en onze vaste commissie voor de rijksuitgaven maar een halve dag. Natuurlijk is het mogelijk dat de situatie in Engeland in werkelijkheid niet zo mooi is als het lijkt. Dit behoeft voor ons dan echter geen beletsel te zijn om het beter te doen.

Het Rekenkamerverslag haalt jaarlijks de pens. De indruk bestaat zelfs dat de kranten er in de laatste jaren meer aandacht aan gaan besteden en er wat dieper op ingaan. De lezers, men zou ook kunnen zeggen de kiezers, hebben blijkbaar belangstelling voor de financiële gang van zaken bij de overheid, ook wanneer het aangelegenheden betreft die niet dagelijks de frontpagina halen.

Het stuk, dat de Tweede-Kamercommissie voor de rijksuitgaven over het

Rekenkamerverslag maakt, wordt echter maar door een kleine kring van ingewijden gelezen. Hebben de leden van die commissie geen belangstelling voor publiciteit? Vinden zij het niet belangrijk om door een meer grondige behandeling van het Rekenkamerverslag naar bezuinigingsmogelijkheden te speuren die over het algemeen weinig of geen politieke pijn zullen kosten?

Zij zouden een meer uitgebreid eigen rapport moeten maken, dat erop is gericht om door een groter publiek te worden gelezen. Het zou een aantal punten moeten bevatten die in het parlement of ten minste in een openbare commissievergadering kunnen worden besproken. Het moet aldus mogelijk zijn om met medewerking van de massamedia de openbare mening in nog grotere mate voor het financiële overheidsbeleid te interesseren.

D. A. P. W. van der Ende

ESB

Ingezonden

Bibliotheken en uitgavenbeheersing

Ten aanzien van het artikel van Drs. M. F. H. M. Ooms in *ESB* 1) zou ik het volgende willen opmerken.

I. De gemaakte berekeningen zijn niet juist:

A. de toename van het aantal uitleningen per personeelslid is $\frac{1,188}{1,041} = 1,414$ of

14,1% en geen 13,6%;

B. de toename van het aantal uitleningen per boek is $\frac{1,188}{1,084} = 1,096$ of 9,6% en

geen 7,5%.

2. Deze cijfers zeggen niets over de vermeende overbelasting van het personeel en over de afschrijving van het boekenbezit.

Ad A. Ten aanzien van het personeel is niet geadstrueerd dat dit reeds volbezet was in 1974. Bovendien staat niet vast dat de personeelsbehoefte proportioneel is met de uitleningen. Wat betreft de „begeleiding” kan bijvoorbeeld wor-

1) Bibliotheken en uitgavenbeheersing, *ESB*, 17 maart 1976.

Amsterdam vraagt

Ter **Secretarie** (Stadhuis) voor de afdeling Economische Zaken en Havenaangelegenheden een

hoofd van het bureau Havenaangelegenheden
vacaturenummer 63611

Taak
leiding geven aan het Bureau van 5 ambtenaren, dat het gemeentebestuur behulpzaam is bij de voorbereiding en uitvoering van het havenbeleid.

Vereisten
universitaire of daarmee gelijk te stellen opleiding, ervaring als beleidsadviseur bij overheid of organisaties ten behoeve van het bedrijfsleven,

leeftijd vanaf 35 jaar.

Salaris
afhankelijk van leeftijd en ervaring, maximaal f 6252,- bruto per maand.

Bij het bureau Economische aangelegenheden een

hoofd van de sector midden- en kleinbedrijf
vacaturenummer 63711

Taak
voorbereiden van het beleid met betrekking tot het midden- en kleinbedrijf, het winkelapparaat en het toerisme, beoordelen van verkeersplannen in relatie tot het functioneren van

het bedrijfsleven, participeren in projectgroepen in verband met de stadsvernieuwing.

Vereisten
universitaire opleiding, ervaring bij overheid of bedrijfsleven met betrekking tot de

problematiek van het midden- en kleinbedrijf,

leeftijd circa 30 jaar.

Salaris
afhankelijk van leeftijd en ervaring, maximaal f 5218,- bruto per maand.

medewerk(st)ers

vacaturenummer 63811

Taak
het verlenen van medewerking bij het vervullen van de onder
vacaturenummer 637 omschreven

taak.
Vereisten
ten minste HBO-niveau, leeftijd van 25 tot 30 jaar.

Salaris
afhankelijk van leeftijd en ervaring, maximaal f 4501,- bruto per maand.

den opgemerkt dat door het verruimen van de literaire en wetenschappelijke normen het boekenassortiment de laatste jaren is uitgebreid (o.a. met stripboeken) en bij een supermarkt is nu eenmaal minder service nodig en mogelijk dan bij een speciaalzaak. Uit de verstrekte cijfers is voorts af te leiden dat de gemiddelde lezer in 1974 ca. 41 boeken leende, tegenover de nieuwe lezer in 1975 c.p. ca. 30. Het is dus zeer wel mogelijk dat het additionele personeel meer dan voldoende is om de grotere balie-behoefte op te vangen.

Ad B. De boeken in de leeszalen worden vervangen, gedeeltelijk als gevolg van veroudering, gedeeltelijk omdat zij „stukgelezen” zijn. Alleen dit laatste cijfer is in het kader van het artikel van belang en dit cijfer wordt niet gegeven.

In 1975 werden de boeken gemiddeld 5,7 keer geleend, tegenover 5,2 keer in

1974. Het is zeer wel denkbaar dat de verhoogde belangstelling geleid heeft tot een betere „boekbezetting” en dat de vervangingsbehoefte van stukgelezen boeken ruimschoots in de stijging van het boekenbezit is opgevangen. Ten aanzien van de jeugd is het mogelijk dat de „examenlezertjes” vroeger een officieus combinatie-lidmaatschap hadden en nu afzonderlijk lid zijn. De boekslijtage blijft in deze gevallen gelijk.

3. Waarom het voorzieningenniveau van 1973 maatgevend moet zijn, is mede op grond van het vorenstaande niet duidelijk; de noodzaak voor de additionele f. 94 mln. voor het realiseren van dit niveau is kwestieus.

4. Met de heer Ooms ben ik van oordeel dat wat betreft de financiële consequenties ook de Wet op het openbaar bibliotheekwezen pover is voorbereid; de heer Ooms heeft het Instituut voor

Overheidsuitgaven echter geen dienst bewezen door het zo te presenteren.

F. J. Ilsen

Naschrift

In mijn artikel heb ik mij beperkt tot het beschrijven van de uitgavenontwikkeling in de bibliotheeksector en de mogelijkheden tot bijsturing daarvan. Dat bleek dan ook duidelijk uit titel en inleiding. Duidelijk is geweest op de uitgavenverhogende tendenties in de Wet op het openbaar bibliotheekwezen enerzijds en het wegvallen van bijsturingsmogelijkheden in dezelfde wet anderzijds.

Voor een aantal uitgangspunten heb ik mij aangesloten bij de bestaande literatuur zoals bijv. de dissertatie van Van Swichem, *De Nederlandse openbare bibliotheken en hun boekenbezit*. Van

medewerk(st)er

vacaturenummer 63911

Taak

het verlenen van medewerking bij het vervullen van de onder vacaturenummer 637 omschreven taak.

Vereisten

HBO-niveau, leeftijd van 25 tot 45 jaar, Bij voorkeur ervaring bij overheid of organisaties ten behoeve van

het bedrijfsleven.

Salaris afhankelijk van leeftijd en ervaring, maximaal f 4105,- bruto per maand.

Voor het bureau Economisch onderzoek een

(adjunct) administrateur

vacaturenummer 64011

Taak

dagelijkse leiding van de sector stadsvernieuwingsonderzoek van het bureau, onderhouden en leggen van contacten van belang voor het economisch beleid in stadsvernieuwinggebieden, deelnemen in stadsvernieuwing-

projectgroepen, gestalte geven aan inbreng economische discipline ten behoeve van stadsvernieuwing.

Vereisten

doctoraal examen economie, economische geografie of ruimtelijke economie, ervaring in het opzetten van

(veld)onderzoekingen, kennis met betrekking tot het midden- en kleinbedrijf, leeftijd vanaf 30 jaar.

Salaris afhankelijk van leeftijd en ervaring, maximaal f 5218,- bruto per maand.



gemeente amsterdam

Vakantieuitkering 7,8 procent. De rechtspositieregeling van de gemeente Amsterdam is van toepassing.

Een psychologisch onderzoek kan deel uitmaken van de selectie-procedure.

Schriftelijke sollicitaties binnen 14 dagen te richten aan de Afdeling Personeelszaken (Bureau Personeelsvoorziening), Oudezijds Voorburgwal 274, Amsterdam (Centrum), onder vermelding van het genoemde vacaturenummer.

Swichem benadrukte daarin de magere omvang en kwaliteit van aanwezige boekencollecties. Andere bronnen (nota's NBLC, kamerstukken, rede van staatssecretaris W. Meijer in Lisse, weer-gegeven in de *Staatscourant*) maken aan- nemelijk dat de bezettingsgraad van de bibliotheken ook in 1973 al hoog was opgevoerd.

Wat de heer Ilsen nu voornamelijk als bezwaren tegen mijn artikel aanvoert, is het opperen van de theoretische mo- gelijkheid dat het best allemaal eens anders zou kunnen zijn geweest dan uit deze bronnen blijkt. Dat is inderdaad niet onmogelijk.

Maar indien aan dergelijke kritiek geen reële inhoud wordt gegeven door het met behulp van andere, harde cijfers aantonen dat langs die weg betere resul- taten kunnen worden verkregen, dan komen we inderdaad niet verder dan

vage constatering als „dat niet is ge- adstrueerd ten aanzien van het personeel dat dit reeds volbezet was in 1974”. Als de heer Ilsen over bronnenmateriaal beschikt waaruit, in tegenstelling tot de mij bekende bronnen, overduidelijk blijkt dat het personeel maar wat liep te lanterfant dan hoor ik dat graag, maar met de geciteerde conclusie op zich kom ik niet verder.

Ook met de kritiek ad. B komt de heer Ilsen met wat theoretische mo- gelijkheden aandragen, die hij verderop weer niet onderbouwd. De kritiek is overigens, gegeven mijn probleemstel- ling (zie de eerste alinea) niet zo vreselijk relevant.

Ten slotte de verhoudingsgetallen. Hier is inderdaad een rekenfout in ge- slopen. Gelukkig tast die de conclusies van mijn artikel niet aan.

M. F. H. M. Ooms



Edgar Rust: No growth: impacts on metropolitan areas. Lexington Books, Farn- borough, Hants, 241 blz., £ 10.

Wat betekent nulgroei voor stads- gewesten? Aan deze vraag is de hier- boven vermelde empirische studie van Rust gewijd. De heer Rust is „city-plan- ner” in Californië. Het verschijnsel dat in de VS zo goed als hier te lande zich in toenemende mate manifesteert, wordt door hem benaderd, zowel met behulp van een tiental case studies als door ver- gelijking van de kenmerken van een aan- tal stadsgewesten, waarbij op basis van regressie-analyse getracht wordt tot een verklaring te komen van variabelen, be- trekking hebbende op leeftijdsopbouw, arbeidsinzet, inkomenshoogte, bespa- ringen, huurwaarde, criminaliteit, doodsoorzaken enz.

Het boek bevat geen verzameling the- retische hoogstandjes, maar vormt dui- delijk een zeer te waarden prestatie van een praktijkman, die ten aanzien van een maatschappelijk relevant on- derwerp uit een grote hoeveelheid data- materiaal kennis en inzicht probeert af

te leiden. Daartoe vindt op bescheiden schaal een ook voor niet-ingewijden be- grijpelijke theorievorming plaats en worden de op basis daarvan geformuleerde hypothesen hoofdzakelijk met een overigens niet bijzonder geavanceerde techniek als de regressie-analyse getoetst. Speurders naar nieuwe theorieën en toe- passingen van geavanceerde analyse- technieken zullen in het boek derhalve worden teleurgesteld; weetgierigen naar de consequenties van de stagnatie in stedelijke groei zullen meer bevrediging vinden. Waardevol is ook de bibliografie. Met een aantal van dergelijke kwanti- tatieve studies zou ook de Nederlandse urbane praktijk zeer worden gediend. Tevens zou de stedelijke economie ermee worden verdergebracht. Als gevolg van de urgentie van onze stedelijke proble- men is het gewenst dat hier te lande stu- dies in de geest van deze van Rust wor- den gestimuleerd.

A. J. Hendriks

L. Rademaker en E. Petersma (red.): Hoofdfiguren uit de sociologie. Uitgeverij Het Spectrum BV/Intermediair, 1974, 565 blz., f. 9,50 per deel.

Deze Aulapockets, bundeling van artikelen die oorspronkelijk verschenen in het weekblad *Intermediair*, pretend- ren de geïnteresseerde leek en de begin- nende student een eerste oriëntatie te verschaffen in de wijze waarop toonaan- gevende sociologen in heden en verleden

proberen resp. geprobeerd hebben maat- schappelijke problemen te lijf te gaan. Het resultaat is een boeiende portret- tengalerij, waarbij in deel 1 aandacht wordt besteed aan klassieke auteurs als Pareto, Marx, Durkheim en Mills en in deel 2 aan eigentijdse auteurs als Ho-

mans, Etzioni, Lazarsfeld en Elias. Ter wille van de leesbaarheid en de toe- gankelijkheid beperken de bijdragen, geschreven door oudere en jongere Nederlandse sociologen, zich niet alleen tot een vakmatige behandeling, maar wordt evenzeer plaats ingeruimd voor autobiografische details. Erg geslaagd in dat opzicht vind ik de bijdrage van A. N. J. den Hollander over Thorstein Veblen, crypto-socioloog en institu- tionele econoomist van het eerste uur, onder meer bekend om zijn onverschillig- heid voor disciplinaire grenzen, normen en conventies. Of Veblen nu werkelijk zo'n hoofdfiguur betekent in de socio- logie waag ik ernstig te betwijfelen.

Voor een popularisering, wat niet hetzelfde is als vulgarisering, van de sociologische discipline vormt deze bun- deling van portretten van sociologen een welkome variatie op de bestaande inlei- dende werkjes. Voor de lezers die de smaak te pakken hebben gekregen, is er een uitvoerige literatuuropgave van en over elke auteur.

H. J. van de Braak

Prof. Dr. R. Slot (red.): Kengetallen. Amro-bank, Amsterdam, 1975, 48 blz.

Handzaam boekje met bedrijfs-econ- omische kengetallen, waarmee gemak- kelijk de financiële positie van een be- drijf is te beoordelen.

Mr. Antoni Brack: Kernpunten van het consumentenrecht. Tjeenk Willink BV, Groningen, 1975, 180 blz., f. 27.

De schrijver beoogt onder meer aan degenen die als consument betrokken zijn bij juridische transacties duidelijk te maken op welke rechtsregels zij moe- ten letten. Hij is overigens van oordeel dat het consumentenrecht een onge- ordend systeem is, in welk systeem hij enige orde wil brengen.

H. van den Hoven: De internationale onderneming en de ontwikkelingslan- den. Unilever, Rotterdam, 1975, 15 blz.

Rede uitgesproken door de heer H. F. van den Hoven, voorzitter van de Raad van Bestuur van Unilever NV tijdens een lunchbijeenkomst van het departement Amsterdam van de Neder- landsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel op maandag 6 oktober 1975 te Amsterdam.

H. J. Eysenck: De ongelijkheid van mensen. Reeks Aula 552, Het Spectrum BV, 1975, 283 blz., f. 12,50.

In deze paperback geeft H. J. Eysenck een analyse van het intelligentie- begrip, de wetenschappelijke grondslag en de sociale consequenties hiervan. Hij laat zien wat de gevolgen kunnen zijn van het negeren of vergeten van de aangeboren menselijke ongelijkheid.